HUMANIST
MAANDBLAD OVER HUMANISME, MENS EN WERELD

Speciaal vakantienummer

Tijd van geboorte tot de dood
De menselijke geest en de tijd
Culturele verschillen in tijd
Modern leven: slaven van de tijd

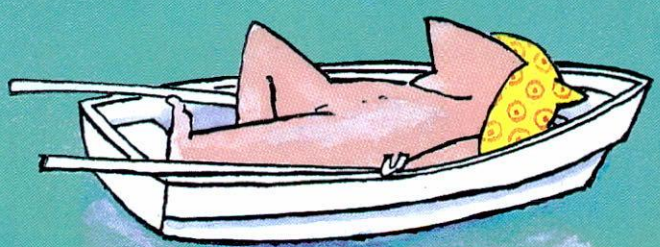

Zee van Tijd

NUMMER 6/7/8 JUNI/AUG 1996 PRIJS: F 5,95

Uitnodiging
Concerto in Memoriam
zondag 23 juni 1996
Crematorium Velsen

Op zondag 23 juni a.s. organiseert het Crematorium Velsen voor de derde maal een herdenkingsconcert in de open lucht. Dit Concerto
in Memoriam is bestemd voor iedereen die een dierbare verloren heeft. Decor wordt gevormd door de prachtige crematorium-tuin.

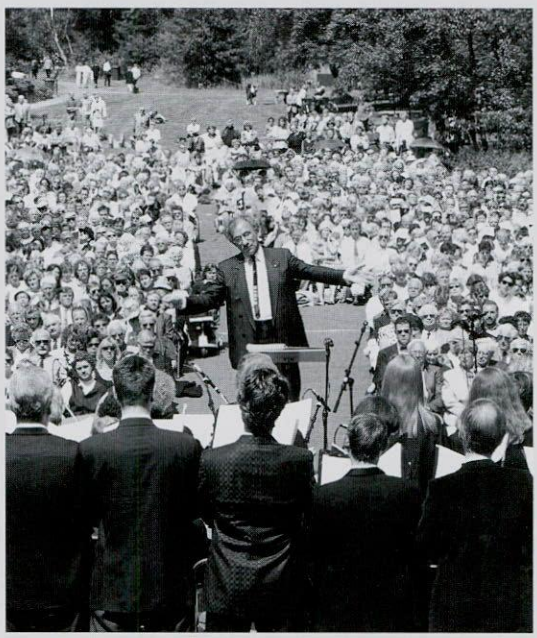

Tijdens het Concerto in Memoriam 1996 worden de Krönungsmesse van W.A. Mozart en het Reguiem van G. Fauré uitgevoerd door het negentig man tellende Obrechtkoor en Orkest uit Amsterdam.

Naast het muzikale gedeelte voert een aantal sprekers het woord, waaronder:
- prof. dr. J. van den Bout, bijzonder hoogleraar Verliesverwerking aan de Universiteit van Utrecht
- M.J. van den Berg, pastor en auteur van onder meer 'Door je verdriet heen groeien', 'Verwaarloosd verdriet' en 'Dagen die je niet vergeet...'

Het programma begint om 15.00 uur en duurt tot circa 17.00 uur. Iedereen is van harte welkom. De toegang is vrij.

La musique seule peut parler de la mort
(Alleen muziek kan over de dood praten) A. Malraux

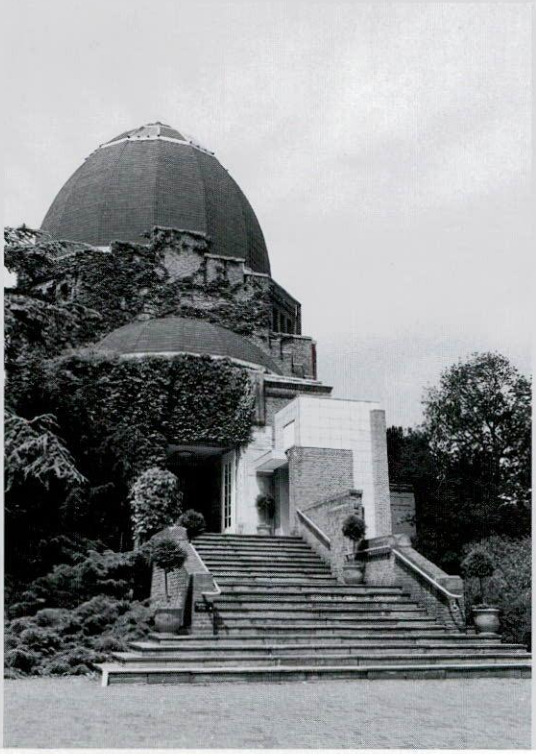

Het Crematorium Velsen is het oudste crematorium van ons land en werd gebouwd door de Koninklijke Vereniging voor Facultatieve Crematie (sinds 1874). Deze vereniging - later de Facultatieve - had als doel cremeren in Nederland mogelijk te maken.

In 1914 vond in het Crematorium Velsen de eerste crematie plaats. Mede door de prachtige en rustgevende ligging, kiezen veel mensen voor dit crematorium. Ook de stijlvolle architectuur (van onder andere de architect Marinus Dudok) draagt ertoe bij dat elke uitvaart een eerbiedwaardig karakter krijgt.

de Facultatieve
Crematorium Velsen B.V.

Duin en Kruidbergerweg 2-4
1985 HG Driehuis
Telefoon 0255-514843

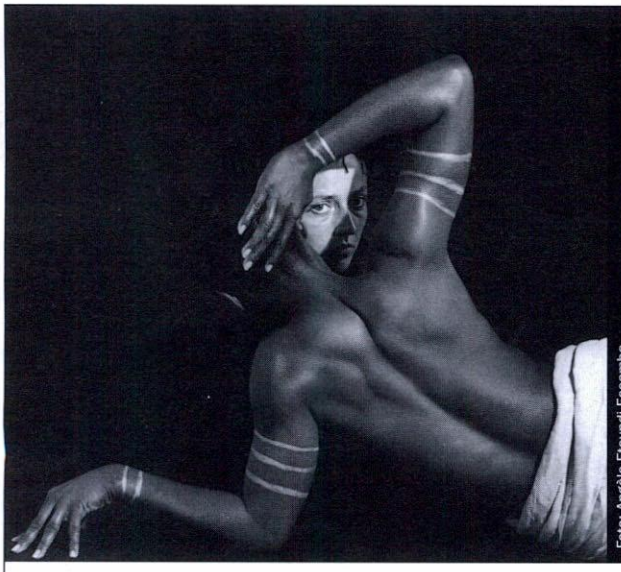

Foto: Angèle Etoundi Essamba

Kunst en cultuur bouwt bruggen.

Het Hivos Cultuur Fonds steunt kunstenaars in Afrika, Azië en Latijns-Amerika.

Omdat ontwikkeling meer is dan eten, drinken en een dak boven je hoofd. Kunst en cultuur helpt tegenstellingen te overbruggen.

Zorgen voor de ziel van het bestaan. Daarvoor is geld nodig. Het Hivos Cultuur Fonds helpt.

Maar kan dat alleen doen door uw steun. Stort uw bijdrage op giro 1969 of vraag informatie aan over het Hivos Cultuur Fonds.

Hivos Cultuur Fonds, Raamweg 16,
2596 HL Den Haag,
070 - 36 36 907.

Hivos

Steun het Hivos Cultuur Fonds.
Giro 1969.

UVH
UNIVERSITEIT VOOR HUMANISTIEK

een nieuwe menswetenschap

'Stop meer leven in je studie!'

Zoek je een academische opleiding waar je naast theorie ook veel ruimte krijgt voor levensvragen, persoonlijke verwerking en praktijkervaring? Een studie die - vanuit humanistische perspectieven - de mens en zijn vragen centraal stelt? Een veelzijdige, wetenschappelijke beroepsopleiding waar je naast levensbeschouwing en filosofie, ook te maken krijgt met mens-, maatschappij- en cultuurwetenschappen en kwalitatief onderzoek?

Stuur de bon in voor meer informatie en/of kom naar onze voorlichtingsdag.
Uiteraard kan bellen ook: (030) 239 01 00

BON

☐ Ik kom naar de voorlichtingsdag op 8 juni 1996.
☐ Stuur mij informatie over de opleiding.
☐ Stuur mij informatie over het verkort programma (alleen mogelijk met een afgeronde WO/HBO-opleiding).

Naam: _____ m/v
Adres: _____
Postcode: _____ Plaats: _____
Stuur naar de Universiteit voor Humanistiek.
Antwoordnummer 4031, 3500 VB Utrecht. *(postzegel niet nodig)* H4/6

KOMT

De tijd in een m

Vanaf het prille begin ontwikkelt de mens een besef van tijd. We volgen Reina een leven lang.

PAGINA 16

FOTO: STEVE RAVIEZ/HH

TIJD, KOMT RAAD

INHOUD

Inleiding: tijd is leven

Hoe mensen verschillen in hun besef van tijd: de een heeft altijd tijd over en de ander altijd tekort. En pas met de dood ontsnappen we aan de dwang van de tijd.

PAGINA 10

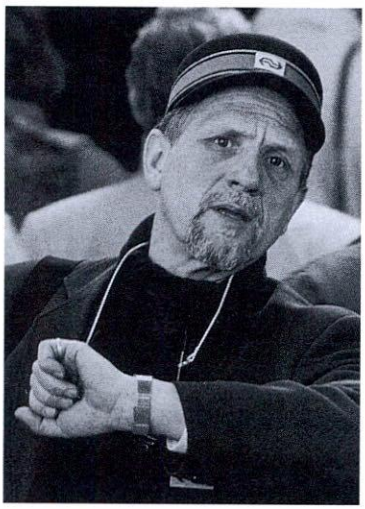

Van zonnewijzer tot atoomklok

De tijd in historisch perspectief. Over de opkomst van de mechanische klok en de invloed van de spoorwegen.

PAGINA 12

Slaven van de tijd

Druk, druk, druk. Voor veel mensen is de tijdsdruk groot. Ook in de toegenomen vrije tijd moet een hoop worden gepland. De tijdsneurose van de moderne mens.

PAGINA 22

nleven

Milieu en de tijd

Tijd wordt steeds meer een economische factor, schaars en duur. Toch weerhoudt niets ons om over te stappen op duurzame produkten en tijd vrij te maken voor verwondering.

PAGINA 32

Wachten

De grensovergang tussen Polen en Litouwen kent lange wachttijden. En hoe langer je wacht, hoe onmogelijker het wordt om op te geven.

PAGINA 28

Bajesdagboek

In de gevangenissen vliegen de minuten langzaam voorbij, vaak in verveling. Dagen worden maanden, maanden jaren. Enkele passages uit het dagboek van John Zwiers.

PAGINA 48

Culturele misverstanden

De beleving van tijd verschilt per cultuur en leidt tot veel misverstanden. Het grote verschil blijkt 'm vooral te zitten in de tegenstelling tussen stad en platteland.

PAGINA 42

Psyche en de tijd

Tijd is het verbindende element van ons bewustzijn. Het besef van tijd dat we hebben, kan echter ingrijpend worden verstoord. Dat gebeurt in onze dromen, maar ook als we roesmiddelen gebruiken en bij o.a. hallucinaties en wanen.

PAGINA 36

Tijd om te sterven

De laatste uren, dagen of weken zijn voor stervenden vaak van hoge kwaliteit. Want de tijd die vooraf gaat aan de dood is vaak juist een tijd van vervulling.

PAGINA 52

En verder

Radio & televisie	58
Brieven	60
HV-Nieuws	63
Cryptogram	64

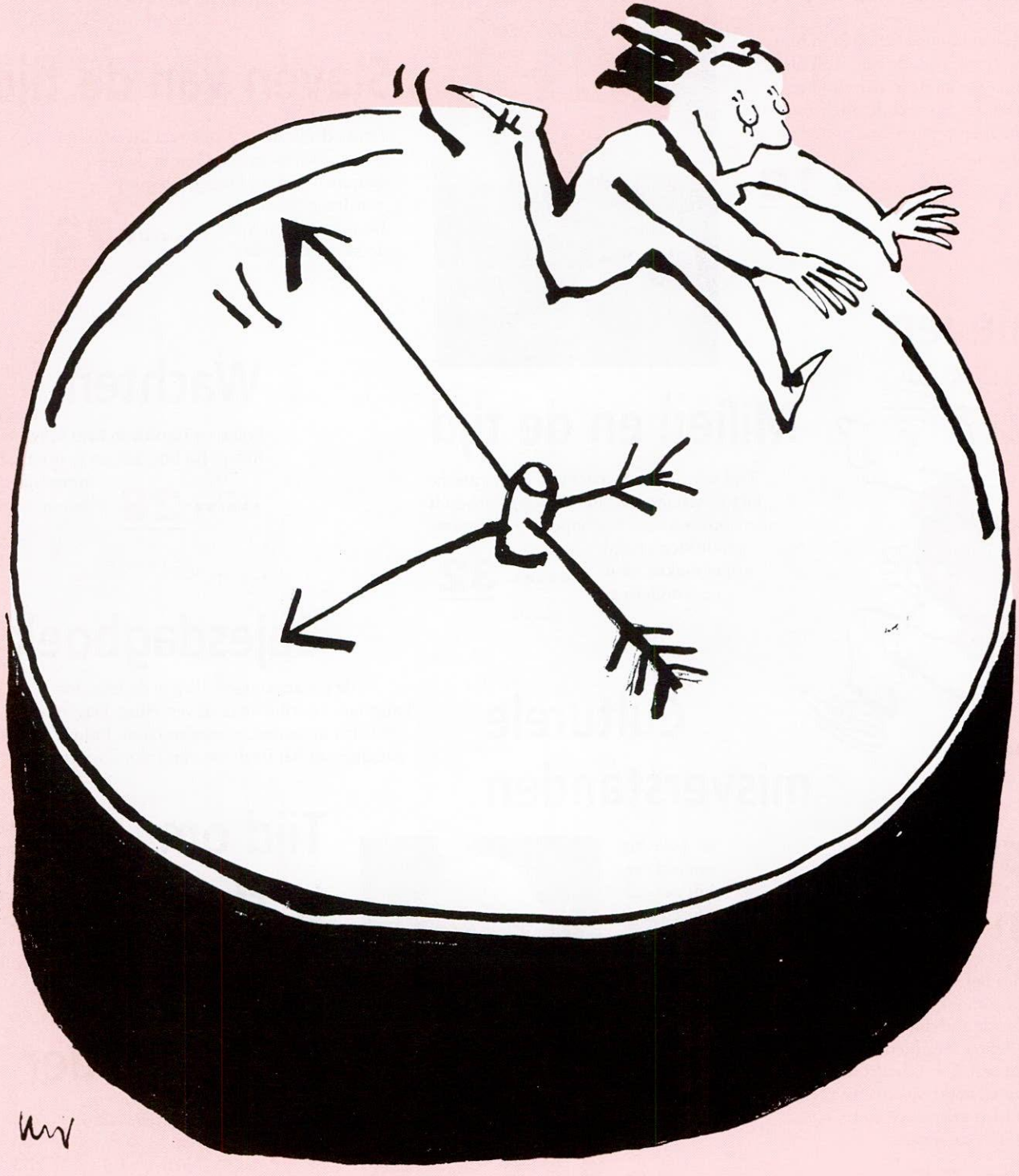

TEKENING: LEN MUNNIK

'Er is een groot en toch alledaags geheim.
Alle mensen hebben er mee te maken, iedereen kent het,
maar slechts weinigen denken er ooit over na. De meeste
mensen accepteren het gewoon en verbazen zich er
helemaal niet over. Dit geheim is de tijd.'*
Natuurlijk, tijd kun je meten. Maar dat is de dwingende
tijd van kalenders, klokken, roosters, agenda's en
deadlines. Veel mensen laten zich die tijd opleggen,
zij zijn de slaaf van hun tijd geworden.
Maar er is ook die innerlijke tijd, het eigen ritme dat bij
ieder mens anders is. In die beleving van tijd
kan één ogenblik zelfs een eeuwigheid lijken.

Beleving van de tijd, daarover gaat dit speciale
vakantienummer vol beschouwingen over hoe de mens
omgaat met z'n tijd.
Misschien aanleiding voor u om stil te staan
bij het geheim van úw tijd van leven.
Neemt u bijvoorbeeld nog de tijd voor iets of
iemand - en kunt u nog echt de tijd vergeten?

Een extra dik nummer voor de vakantie,
wanneer u kunt dobberen in een zee van tijd.
De redactie wenst alle lezers
enige traagheid in het bestaan!

Hes van Huizen
hoofdredacteur

* Citaat uit het kinderboek 'Momo en de tijdspaarders' geschreven door Michael Ende.

FOTO: MARCUS PETERS/HOLLANDSE HOOGTE

Vakantie-drukte op station Den Bosch

Tijd is leven

Op de vraag wat tijd is, zegt Augustinus in zijn 'Confessiones': 'Als niemand het mij vraagt weet ik het, als ik het wil uitleggen aan iemand die het vraagt weet ik het niet.' Wat in het leven van alledag onder tijd wordt verstaan, verschilt per tijdperk, cultuur, individu, leeftijd en omstandigheid. Maar één ding geldt voor alle tijden en plaatsen: we kunnen niet buiten de tijd treden, tijd en ruimte zijn de altijd aanwezige randvoorwaarden van het menselijk bestaan. We hebben geen apart zintuig voor tijd, we kunnen het niet zien, niet horen, niet voelen, maar we ervaren het wel.

DOOR PAULINE DE BOK EN TIJS VAN DEN BOOMEN

Tijd is een meervoudig begrip. We spreken over de tijd van onze jeugd, de tijd is 12.01 uur, we hebben geen tijd, de tijd is genadig of vliegt, het is bedtijd. Zonder onderscheid hebben we het over tijdsduur, klokketijd, kalendertijd, psychologische tijd, historische tijd, temporaliteit, frequentie, ritme. Maar dat leidt vreemd genoeg bijna nooit tot een Babylonische spraakverwarring. Analyseren kunnen we de tijd slechts op een indirecte manier, via de cultuur, via de tijdsbeleving. Tijdsbeleving is een vorm om ervaringen te ordenen.

Veelzeggend is de manier waarop tijdperken en volkeren hun geschiedenis ordenen. De westerse geschiedenis loopt via jaartallen: 1492 ontdekking van Amerika, 1600 slag bij Nieuwpoort, 1945 bevrijding. In andere culturen wordt geschiedenis naar gebeurtenissen ingedeeld: een gewonnen veldslag tegen een leger met een olifant wordt herinnerd als Het Jaar van de Olifant. En niet het jaartal, maar het belang bepaalt hoe prominent en dus hoe 'nabij' de gebeurtenis ervaren wordt. Voor de Serviërs is de slag op het Merelveld, waarbij ze door het Ottomaanse rijk in de pan werden gehakt, veel dichterbij dan het jaartal 1389 zou doen vermoeden.

Van zonnewijzer tot atoomklok (pag. 12) schetst de historische ontwikkeling van de westerse tijdsordening. Met de globalisering wint deze steeds meer terrein. In niet-westerse samenlevingen zijn horloges al jaren trotse symbolen voor moderniteit. Maar de traditie blijft zijn rol opeisen, er wordt nog maar ten dele naar de klok geleefd. Afspraken worden gemaakt 'rond zonsondergang', niet om 18.15 uur. En die verschillen in omgang met tijd bemoeilijken contacten tussen culturen. De punctuele Noordwesteuropese zakenman raakt tot het uiterste getergd door het zuidelijke mañana. Of hij moet op vakantie zijn en zich juist laven aan die zuidelijke zeeën van tijd. ***Culturele misverstanden*** (pag. 42) verkent culturele verschillen in tijdsbeleving.

Onze lineaire tijdsopvatting is niet zaligmakend, ook in het Westen blijken onder de oppervlakte andere tijdsopvattingen een rol te spelen. Toch gaan we er doorgaans vanuit dat tijd een ononderbroken rechte lijn is waarop elke gebeurtenis slechts op één punt gesitueerd kan worden. Alles vindt in opeenvolging plaats, herhaling is principieel onmogelijk. De Tsjech Milan Kundera beschrijft in zijn roman 'De ondraaglijke lichtheid van het bestaan' tot welke menselijke tragiek dat leidt: 'Een mens kan nooit weten wat hij wil, omdat hij maar één leven heeft dat hij niet aan zijn voorgaande levens kan toetsen, noch in zijn volgende levens kan herstellen.' Er is alleen maar een generale repetitie zonder première. Een mens krijgt nooit de kans iets over te doen, want dan zal die mens en dat iets al weer anders zijn. Dat geeft elk moment, elk nu, ondraaglijk veel gewicht. Maar tegelijkertijd krijgt het daardoor juist ook iets willekeurigs: het valt toch niet meer over te doen, dus wat zou het. 'Wat maar één maal gebeurt, hoeft net zo goed helemaal niet te gebeuren. Als we maar één leven mogen leven, hoeven we net zo goed helemaal niet te leven.' Maar tegelijkertijd redt de eenmaligheid ons van de doem van de eeuwige herhaling.

Ook zonder tijdmeting hebben we een besef van tijd. De tijd verstrijkt, er ligt een tijd voor ons en achter ons, we leven in het nu. De ene mens denkt tijd te over te hebben, de ander vreest altijd in tijdnood te komen. De een is altijd overal te laat, de ander overal te vroeg. Dat heeft niet zo veel te maken met het aantal minuten, uren of dagen dat iemand ter beschikking heeft. Het zijn hardnekkige karaktertrekjes, waaraan menig goed voornemen is gewijd, maar die zich zelden echt laten veranderen. De een leeft op de klok en voelt zich ontregeld als hij niet weet hoe laat het is. Hij heeft dat houvast nodig, maar loopt wel het gevaar dat zijn leven verstart door het keurslijf van de tijd. Hij kijkt zelfs op de klok om te zien of hij al toe mag geven aan het hongergevoel

in zijn maag. Wie daarentegen lak heeft aan de klokketijd loopt het risico zichzelf te isoleren van het maatschappelijk leven. Maar soms de tijd aan je laars lappen, even ontsnappen aan de dwang van de klok - op een werkdag 's middags om twee uur naar het strand gaan, pas bij nacht en ontij gaan eten - kan een gevoel van vrijheid geven. Samenwerken met mensen die een heel verschillende tijdsbeleving hebben vergt veel inlevingsvermogen en onderhandelingskunst. Samenwonen al helemaal.

De tijdsbeleving varieert niet alleen van mens tot mens, maar ze is ook afhankelijk van bezigheden en stemmingen van een individu of van zijn wisselende psychische gesteldheid. Voor wie het druk heeft, wie volledig geconcentreerd aan iets werkt, vliegt de tijd. Voor wie zich verveelt of in afwachting van iets is, kruipen de minuten. Dit wordt ook wel de subjectieve tijdsparadox genoemd. De fragmenten uit het ***bajesdagboek*** van John Zwiers (pag. 48) illustreren dat schimmengevecht met de tijd. En De ***psychische tijd*** (pag. 36) laat zien hoe verwoestend een ernstig verstoorde tijdsbeleving kan zijn. Van de jaren vijftig tot midden jaren zeventig hebben psychologen de tijdsbeleving onderzocht maar het lukte niet haar te vangen in harde, empirische gegevens. Inmiddels is het psychologisch onderzoek naar tijdsbeleving opgegaan in onderzoek naar geheugen, naar biologische klokken, naar de fysiologische cycli. Ook al gaan we steeds sneller leven en vraagt de samenleving een steeds hoger tempo van ons, zoals ***Slaven van de tijd*** (pag. 22) beschrijft, aan de cycli van ons lichaam kunnen we niet ontsnappen.

In de loop van hun leven zien mensen zich geconfronteerd met verschillende tijdsproblemen. ***Een leven lang*** (pag. 16) volgt Reina van geboorte tot dood. Hoe we de tijd beleven is ook een kwestie van leeftijd. Wie herinnert zich niet hoe eindeloos lang de zomervakantie vroeger duurde. En een jaar, was dat geen eeuwigheid? Alles wat gebeurde was nieuw, ervaringen waren intens en alomvattend. De herhaling van maanden, seizoenen, jaren was nog niet zo sterk voelbaar. Pas met het verstrijken der levensjaren gaan gebeurtenissen op elkaar lijken, treedt er steeds vaker een gevoel van herhaling op. De jaren onderscheiden zich minder van elkaar dan vroeger. Wie op de helft is heeft voor zijn gevoel een veel langere periode achter zich dan voor zich. Alsof hij een heuvel afloopt, sneller en sneller gaat en zichzelf niet meer kan stoppen. En het verstrijken van de tijd boezemt hem angst in, omdat het hem met de neus op zijn vergankelijkheid drukt. Bij ouderen verandert de tijdsbeleving ook nog omdat het tempo van hun handelen afneemt en omdat ze steeds meer na elkaar doen. Bijvoorbeeld stilstaan, kijken of er een auto aankomt en dan pas oversteken. Vroeger keken ze onder het lopen naar rechts en naar links en staken in één vloeiende beweging over. Met het ouder worden groeit de spanning tussen het eigen tempo en het tempo van de omgeving. De wereld raast steeds sneller voorbij, aan de toekomst hebben ouderen steeds minder deel. De gedachten verwijlen steeds meer bij het uitdijende verleden. En pas met de dood ontsnappen we aan de dwang van de tijd. We worden een periode tussen twee jaartallen. ■

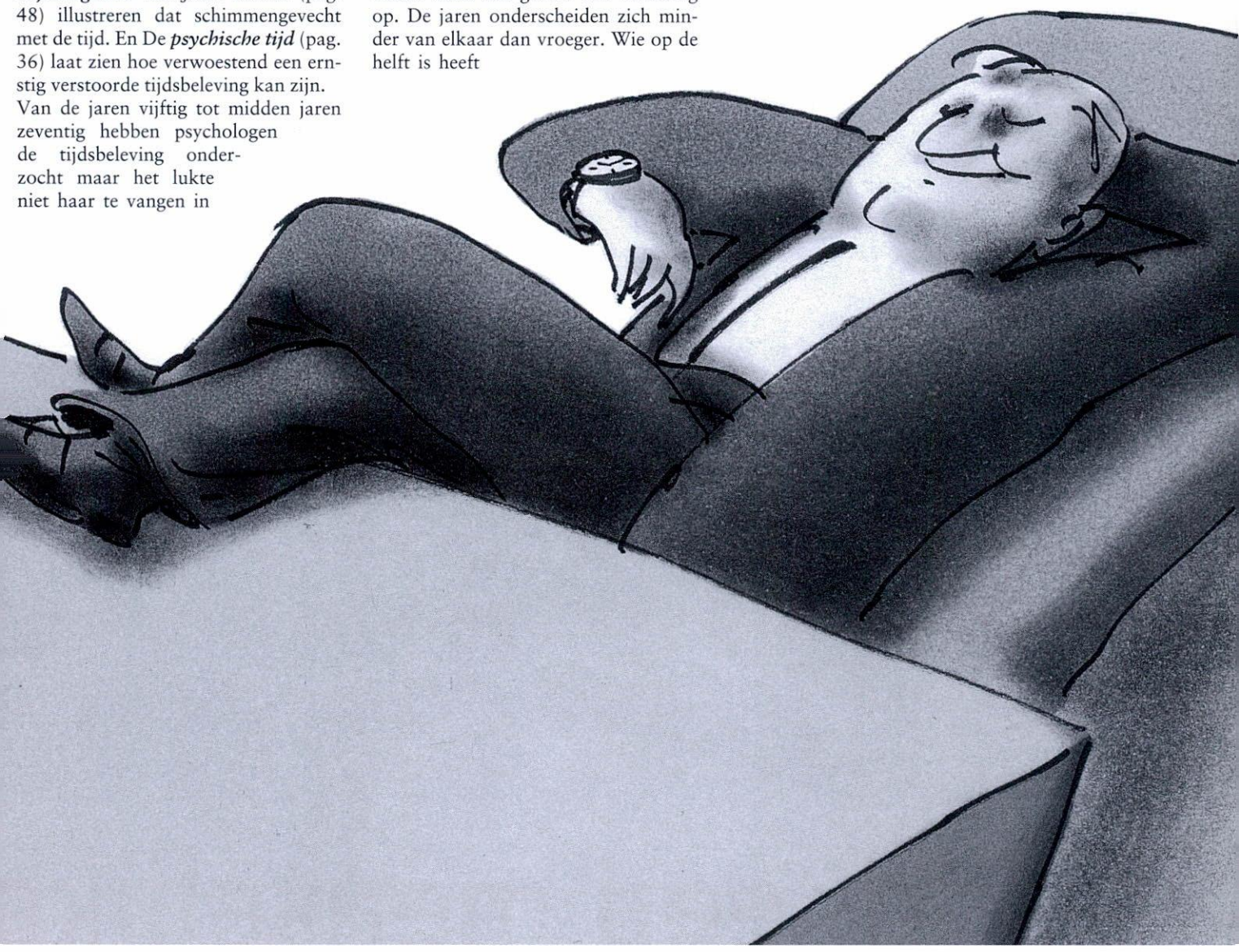

Tijd, een menselijke

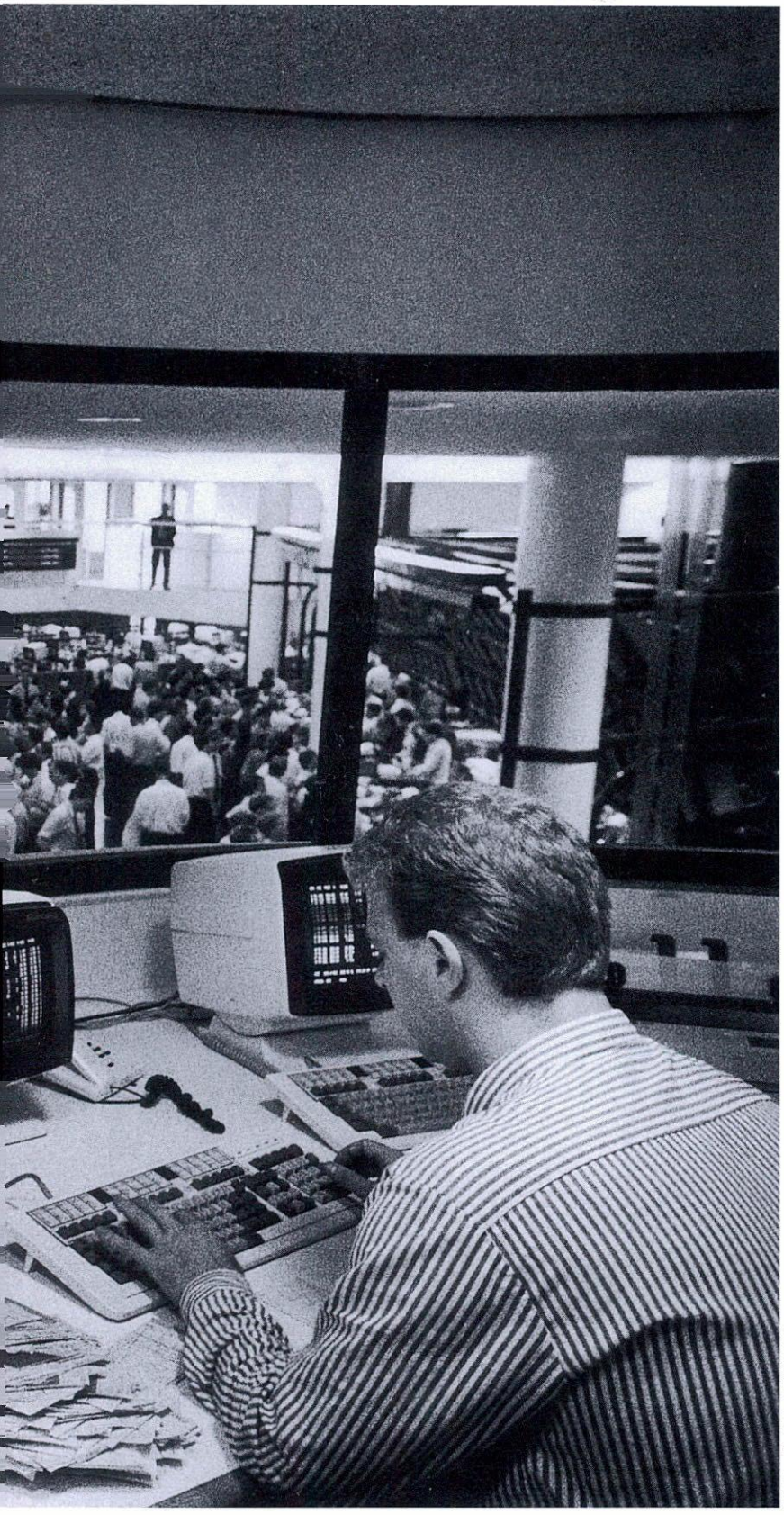

FOTO: MARK KOHN/HH

uitvinding

Tot in de middeleeuwen wisselde de duur van een uur met de seizoenen. De mechanische klok maakte een eind aan de kerktijd, waarna trein en telegraaf een wereldomspannende tijd mogelijk maakten. Over de tijd van Seneca, Philips de Tweede en Nescio.

DOOR TIJS VAN DEN BOOMEN

In de loop van de eeuwen zijn de gebeurtenissen elkaar steeds sneller gaan opvolgen. Illustratief is een passage uit 'De omweg naar Santiago' van Cees Nooteboom. Hij beschrijft hoe Philips de Tweede zijn rijk - waar de zon nooit onderging - bestuurde: 'Je zond een brief weg, of een leger, of een landvoogd - dan was er een tijdlang niets, vervolgens werd dat niets verdubbeld door de afstand terug, en dan hoorde je wat ervan gekomen was: de gelijktijdigheid der gebeurtenissen waar wij zo aan gewend zijn, bestond niet.' Tussen een vraag uit Europa en het antwoord uit Zuid-Amerika zat soms een jaar. Met e-mail duurt dat nu nog geen seconde.

Dezelfde seconden

De wereld wordt steeds meer één grote marktplaats waar diensten op elkaar moeten worden afgestemd. Wie in de *global village* leeft, houdt zich aan de

De internationale effectenhandel draait om seconden - en wereldwijd zijn dat dezelfde seconden

klok. Internationale effectenhandel draait om seconden, en wereldwijd zijn dat dezelfde seconden. Zondagavond 20.00 uur in New York valt samen met 9.00 uurmaandagmorgen in Hongkong. Als de abstracte tijdmeting zou worden afgeschaft, ontspoorde de moderne samenleving acuut. Ons leven draait op klokketijd, daarop zijn we geprogrammeerd. De tijdsordening is voor ons een gegeven, bijna een natuurverschijnsel. Toch is tijd bij uitstek een menselijke uitvinding.

In 'De worm en de klok' inventariseert de Amsterdamse socioloog J. Goudsblom de wording van een mondiaal tijdsregime. Tijdmeting werd noodza-

ITH

INSTITUUT VOOR
TOEGEPASTE HAPTONOMIE
Secr: Saltshof 3222, 6604 GP WIJCHEN

verzorgt de
beroepsopleiding tot

HAPTO-THERAPEUT

(erkend door de VVH)

Start: september 1996
Duur: 3-jarig, 20 dagen per jaar van september t/m/ juni

Inlichtingen en **aanvraag** brochure:
Tel.: 024-6842936 of 024-6452451
fax: 024-6451653

ZOMERCURSUSSEN

Inleiding in de filosofie
*
Socratisch Gesprek
*
Filosofie van het Jodendom
*
Poëzie en filosofie
*
Essays schrijven
*
Muziek in Middeleeuwen en Renaissance

Vraag vrijblijvend het volledige programma aan!

ISVW
Internationale School voor Wijsbegeerte
033-4650700

centrum Venwoude
school voor
BODY & SOUL

Zomer op Venwoude

Ontspannend en inspirerend

21 zomerweken

o.a. EMOTIONEEL LICHAAMSWERK · RELATIE-WEEK · REICHIAANS LICHAAMSWERK · BIOCOUNTER · SEKS MET LICHAAM EN ZIEL · MEDITATIEWEEK · OERSPRONG · MANNEN-WEEK · VROUWENWEEK · ADEMWEEK...

Voor mensen in verandering

Bel voor informatie en zomerkrant: (035) 666 84 47.

178 / JUNI - JULI

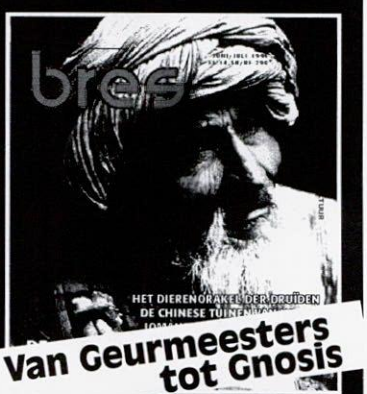

Van Geurmeesters tot Gnosis

Nu met verder o.a.:
– Het verborgen Rijk van Ming in de tuinen van Haren
– Het dierenorakel van de Druïden
– Autosuggestie en Jomanda
– Robert Anton Wilson over Internet, Nanotechnologie en LSD
– Wandelaars voor de vrede

Onafhankelijk tijdschrift over keerpunten in mens en cultuur
144 pag., ƒ 14,50
verkrijgbaar bij de tijdschriftenhandel
abonnement ƒ 72,50
Een uitgave van Bres bv, tel. (020) 624 34 42

Opkomst van de spoorwegen maakte synchronisatie noodzakelijk

kelijk toen de mens zich ging toeleggen op akkerbouw. Om zich te kunnen voegen naar de seizoenen en de cyclus van de bodem stelde hij een kalender op. Tienduizenden jaren later maakte de zonnewijzer het mogelijk om ook het verloop van de dag vast te leggen. De Babyloniërs hadden een twaalftallig stelsel en verdeelden de boog van de zon over de wijzerplaat in twaalf gelijke delen. Daaraan werden twaalf nachturen toegevoegd voor de tijd dat de zonnewijzer geen tijd aangaf. De invoering van de zonnewijzers in Rome riep in de derde eeuw voor Christus grote weerstanden op. Mensen huiverden bij het idee dat de etenstijden niet meer werden bepaald door de maag maar door de klok. Overigens viel het met de onverbiddelijkheid van de klok wel mee, vier eeuwen later verzuchtte Seneca dat men onder filosofen nog eerder overeenstemming mocht verwachten dan onder klokken.
Dicht bij de evenaar gaf de zonnewijzer een redelijk vaste indeling van het etmaal in vierentwintig uren van ongeveer gelijke lengte. In onze streken is het in de zomer echter ruim zestien uur licht, zodat de daguren zomers tweemaal zo lang duurden als de nachturen, in de winter waren ze tweemaal korter. Deze variabele uren leverden weinig problemen op, de zonnewijzer werd vooral gebruikt om de getijden van de dag aan te geven. Deze werden gemarkeerd door de acht gebeden van het brevier: van de metten in de ochtend tot de completen in de avond.

De oneindige tijd

Aan het einde van de middeleeuwen werd in West-Europa de mechanische klok uitgevonden en daarmee de uren van gelijke lengte. Wereldlijke instellingen als de beurs en het stadhuis stapten over op de gemechaniseerde tijd en verdrongen daarmee de kerktijd. Pas later gingen de klokken ook de kerktorens sieren. Nog steeds had de tijd een duidelijke link met het natuurlijke ritme van dag en nacht. Tot Isaac Barrow, de leermeester van Newton, in 1693 de tijd op een rechte lijn zette die hij verdeelde in stukjes van gelijke lengte. De mathematische tijd was niet langer een afgeleide van de natuur, maar had zijn eigen logica. Voortaan was de tijd oneindig.
De vaste uren schiepen de basis voor de moderne loondienst-verhoudingen: arbeiders konden per uur worden betaald in plaats van per werkstuk. Aanvankelijk verwelkomden arbeiders de mechanische klok omdat deze een einde maakte aan de conflicten over de lengte van het uur. Maar daarvoor in de plaats kwamen al snel de conflicten over het aantal uren dat per dag gewerkt moest worden.

De klokken werden per stad op elkaar afgesteld, maar elke stad bleef zijn eigen tijd aanhouden. Zo lang mensen met paard en wagen reisden was het geen probleem dat het in Amsterdam een paar minuten later was dan in Haarlem. Pas de opkomst van de spoorwegen in het midden van de negentiende eeuw maakte synchronisatie noodzakelijk: zonder uniforme tijd was een dienstregeling niet te realiseren. De trein *vroeg* niet alleen om een gestandaardiseerde tijd maar maakte die ook mogelijk. Door de snelle reizen konden klokken op elkaar af worden gestemd. En door de telegraaf konden de klokken op grote afstanden precies gelijk worden gezet. De overheid had weinig grip op deze ontwikkeling, het initiatief lag bij de particuliere spoorwegmaatschappijen. In 1858 verklaarde de Rhijnspoorweg de Amsterdamse tijd tot Nederlands nationale spoortijd, de protesten van de plaatselijke gemeenschappen ten spijt die zich in hun eigenheid bedreigd voelden toen hen de lokale tijd werd ontnomen.

De laatste hindernis op weg naar de mondiale tijd waren de verschillen tussen de landen. In oktober is het 112 jaar geleden dat een internationale conferentie de standaardtijd invoerde. De wereld werd verdeeld in 24 tijdzones en de nul-meridiaan kwam, ondanks heftige protesten van Frankrijk, door het Engelse stadje Greenwich te liggen. Landen bepaalden hun tijd ten opzichte van Greenwich, Nederland legde in 1909 de Amsterdamse tijd vast als wettelijke tijd en deze liep 19 minuten en 32 seconden voor op Greenwich. Om de coördinatie te vergemakkelijken, was Nederland bereid om dit verschil af te ronden op twintig minuten.

Het huidige tijdsregime werd ons opgelegd door de Duitsers. Twee dagen nadat Nederland zich in mei 1940 had overgegeven, voerden zij hier de Middeneuropese tijd in en daarmee was Nederland het laatste Europese land dat mee deed aan het mondiale stelsel met sprongen van ronde uren. Nescio schrijft daarover in het verhaal de Venloër Grensbode: 'Hij was een wonderlijke vent geweest. Verdriet had ie altijd gehad van den middeleuropeeschen tijd. Die maakte 'm voortdurend onbehagelijk. De uren hadden voor hem ieder hun eigen beteekenis. Een zonnige middag in 't eind van September, om vijf uur. Een Zondagmiddag in December op 't Rembrandtplein, om 2 uur, met heldervriezend weer. - Juli morgen 7 uur. Bij die enkele woorden dacht hij zich altijd zeer bijzondere dingen. Elk uur bracht zijn eigen her-inneringen, zijn eigen stemming. En daar gingen ze nu aan tornen. God weet waarom. Hij heeft dat nooit begrepen.' ■

FOTO: ROEL BURGLER/HH

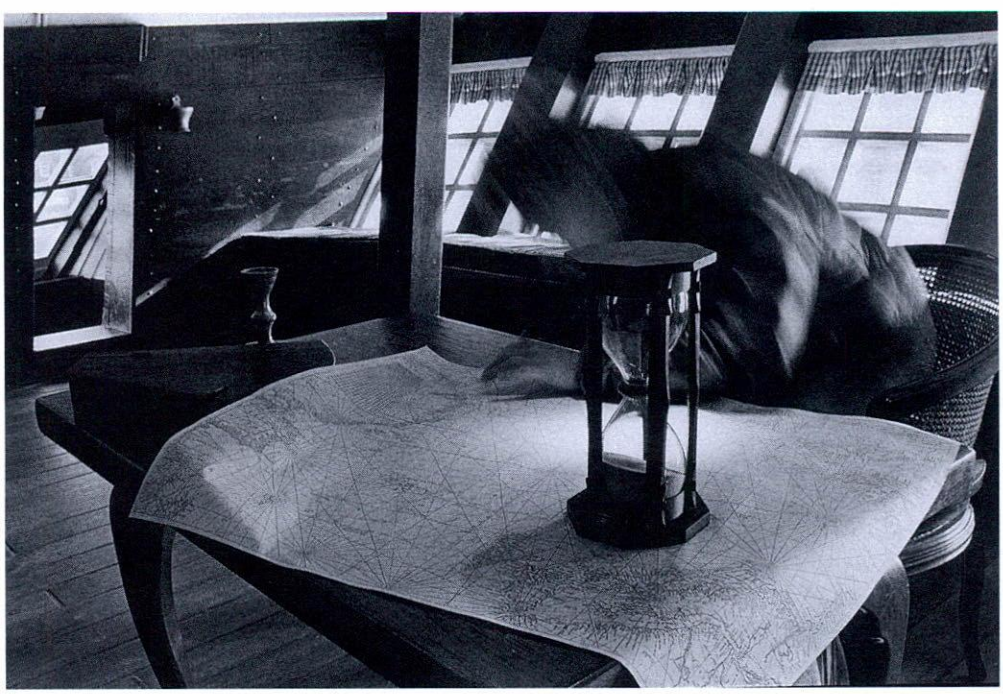

In de kapiteinshut van de 'Amsterdam'

Een lev

Reina komt erachter dat er voor alles een tijd en een plaats is

Het menselijk tijdsbesef ontwikkelt zich vanaf het prille begin. In de loop van ons leven kijken we steeds anders tegen de tijd aan. De tijd voor Reina als kind, als puber, als volwassene en als bejaarde.

Nog maar net van de schrik van de geboorte bekomen, doet Reina een ontdekking: er zijn mensen en dingen om haar heen die blijven. In haar eerste jaar ontleent ze daaraan haar zekerheid. Moeder gaat weg maar keert terug en als ze honger heeft, komt de borst of de fles te voorschijn. Dat is tijd voor Reina.

Dan begint het haar op te vallen dat er een dag en een nacht is. Tussen één en drie jaar ontdekt ze dat er allerlei roosters zijn, soms moet ze slapen, dan weer eten, dan moet ze op de pot. Laatst zei haar moeder ongeduldig: 'Schiet eens op', en ze dacht nog wel dat ze zo snel liep. Ze liet zich op de grond vallen en begon te gillen en te krijsen. Soms kan ze er niet tegen. Al probeert ze wel steeds meer vooruit te kijken, te zorgen dat wat zij wil niet botst met dat van volwassenen. Ze komt erachter dat er voor alles een tijd en een plaats is. Soms praat ze over morgen, soms ook al over gisteren. Ze dwingt haar eigen ritmes steeds meer in het gareel van de buitenwereld. Tijd is een discipline geworden.

Tussen haar derde en vijfde jaar leert Reina de tijd aan banden te leggen. Soms kan ze met spelen lekker haar gang gaan, de wereld ontdekken, maar

Het wordt menens op school en Reina leert efficiënter omgaan met haar tijd

DOOR PAULINE DE BOK

TEKENINGEN TOM JANSSEN

en lang

soms moet ze gehoorzamen en zich erbij neerleggen dat ze afhankelijk is van volwassenen. Dat geeft nog weleens uitbarstingen, maar steeds vaker lukt het haar om het te verdragen, dan wacht ze zonder dreinen tot anderen klaar zijn met eten, of ze wacht geduldig in het winkelwagentje voor de kassa op hun beurt en als haar oma met iemand aan het praten is, dan eist ze niet meteen haar aandacht op. Al met al voelt ze zich al een grote meid.

Op eigen houtje

Reina's vader is heel streng opgevoed, met veel dreigementen en straf. Hij is iemand die zijn verantwoordelijkheden kent, maar hij is ook een beetje conventioneel en bangig. Zijn beleving van de tijd loopt goed in de pas met de externe tijd, dat is hem als kind wel ingepeperd. Nog steeds voelt hij zich niet op zijn gemak als hij de tijd niet in de vingers heeft. Hij is altijd bang dat hij te laat komt en zonder horloge wordt hij onrustig.

Bij Reina's moeder ging het vroeger heel anders toe. Zij kreeg nooit straf en mocht alles op eigen houtje leren. Ze is een onafhankelijke, creatieve vrouw, maar ook een tikkeltje agressief. Ze neemt het niet zo nauw met de tijd, soms gaat ze helemaal op in het moment en ze komt juist vaak te laat. Ze kan ook prachtige verhalen verzinnen over vroeger en over later. Mensen noemen haar een vernieuwer, maar haar jongere zuster, Reina's tante, die is een beetje doorgeschoten, dat is een niksnut.

Reina's ouders proberen het midden te houden tussen een strenge en toegeeflijke opvoeding. Het gaat er bij hun thuis nogal democratisch aan toe. Ze doen altijd een beroep op het begrip van hun dochter. Zo hopen ze dat Reina later goed toegerust zal zijn om de tijd naar haar hand te zetten. Dat ze het verband leert zien tussen uitstel van behoeftebevrediging en het bereiken van doelen op lange termijn. Maar ze krijgen van de schoolpsycholoog te horen dat ze met hun opvoeding moeten oppassen dat Reina niet al te gewetensvol en serieus wordt, het gevaar bestaat dat ze later te snel de schuld bij zichzelf gaat zoeken voor alles wat er nu eenmaal misgaat in een leven.

Ongeduld

Het wordt menens op school, Reina leert lezen, rekenen. Ze ontdekt steeds meer verbanden over een langere tijdspanne. Ze begint problemen ordelijk en systematisch aan te pakken en leert efficiënter met haar tijd om te gaan. En ze ontdekt een nieuw geheim van de tijd: het ene leidt tot het andere, dus dat betekent ook dat haar gedrag bij anderen gevoelens tweegbrengt die ze zelf ook kent. Ze begint zich in anderen in te leven. Zo riep ze laatst bij het voetballen tegen haar broertje die

Reina wordt zich bewust van zichzelf. En daarmee van haar eigen verleden en van haar toekomst.

Met het toenemen van haar verantwoordelijkheden en gezwoeg gaat de tijd meer knellen

een doelpunt miste: 'Mooi geprobeerd', dat zei ze om hem te troosten. Ze krijgt steeds minder last van woedeuitbarstingen, ze kijkt wel uit: daar heeft ze uiteindelijk alleen zichzelf mee. Tussen haar twaalfde en vijftiende begint zich vanbinnen van alles te roeren. Reina keert meer in zichzelf, denkt veel na over wie ze is, wat ze kan en waarin ze tekortschiet. Ook heeft ze heel wat te stellen met haar lijf. Ze begint over haar gedachten na te denken. Ze wordt zich bewust van zichzelf. En daarmee van haar eigen verleden en van haar toekomst. Maar erg ver vooruit kijkt ze nog niet. Het seksuele leven van haar ouders dringt tot haar door en dat verwart haar. Met een schok ontdekt ze ook dat ze slechts een deel is van een opeenvolging van generaties.

Soms heeft ze echt de pest aan al die volwassenen om haar heen. Ze wil haar tijd niet meer met haar familie doorbrengen, die lui belemmeren haar. Ze hangt liever rond met leeftijdgenootjes, een beetje kletsen, beetje keten. Haar ouders zitten vaak te zeuren dat ze haar tijd verlummelt en dat ze aan haar toekomst moet denken. Haar toekomst, het idee, die is nog ver weg. Omgekeerd vindt Reina het maar achterlijk dat haar ouders hun tijd helemaal volplannen en dat ze denken alles te moeten verantwoorden.

Reina begint intimiteit te zoeken, ze is nieuwsgierig naar anderen, zoekt verwanten, uren kan ze met vriendinnen ervaringen uitwisselen. Wat later ook met vriendjes. Ze merkt dat het haar eigen ontwikkeling aanwakkert en wacht vol ongeduld tot ze volwassen zal zijn. De tijd is aan haar zijde en duurt eindeloos voort.

Er zijn nogal wat mensen die er in hun jonge jaren niet in slagen zo'n gedeelde tijd, zo'n uitwisseling tot stand te brengen. Vaak kampen zij vroeger of later met psychische problemen en ze verkommeren sociaal een beetje.

Experimenten

Tot nu toe is Reina's leven één crescendo geweest, een drang om te veranderen, vooruit te leven. Veel oog voor het verleden of de toekomst had ze eigenlijk nooit. Het leven is een boog, en ergens tussen haar achttiende en vijfentwintigste nadert ze de top van die boog. Tegen die tijd begint ze terug te blikken op haar persoonlijke verleden en op de culturele erfenis te midden waarvan ze leeft. Ze is niet meer helemaal vervuld van haar eigen leven maar ze begint over de samenleving na te denken: over politiek, onderwijs, samenlevingsvormen, levensbeschouwing en over de plaats die zij in die samenleving wil innemen. Ze weet dat ze een toekomst moet kiezen: waartoe wil ze behoren? Ze kan doorgaan in de sociale mal waarin ze is gegoten, maar ze kan die ook verwerpen en haar eigen vorm zoeken, alleen of samen met anderen. Ze is op de top van de tijdsboog en ze heeft een pauze genomen, een moratorium, om tot een beslissing te kunnen komen waar ze in haar leven wil staan.

Reina's oma heeft die 'jongerenfase' niet gekend. Zij werd van een kind een oud kind en vervolgens was ze ineens een volwassene met werk en een gezin. Daarin is verandering gekomen toen de categorie puber en jongere ontstond en toen kinderen geleidelijk aan ook fysiek minder lang kind bleven. Reina is bijvoorbeeld veel jonger ongesteld geworden dan haar oma.

Toekomst en verleden wegen in deze periode voor Reina even zwaar in een stabiel, maar nog zwevend heden. Ze speelt met haar vrije tijd, ze onderzoekt de tijd: soms leeft ze heel langzaam, voert bijna niets uit, andere keren propt ze haar dagen vol en rent van hot naar haar, en af en toe doet ze alsof de

Reina begint angstvallig zuinig op haar tijd te worden, probeert tijd te sparen

tijd helemaal niet bestaat. Haar oma ziet het met afgunst èn voldoening aan, ze weet dat die tijdsexperimenten Reina's latere leven zullen verrijken.
In Reina's vriendenkring gaan veel stellen die vanaf de middelbare school samen zijn uit elkaar. Hun liefde blijkt te knellend voor zo'n lange onbeschreven toekomst.

Tijdsangst

Geleidelijk aan brengt Reina haar persoonlijke tijd steeds meer in overeenstemming met de externe tijd. Ze krijgt grip op de werkelijkheid. Tussen haar vijfentwintigste en veertigste heeft ze haar gedrag het meest naadloos op één lijn gebracht met de externe tijd, want op die manier bereikt ze het best wat ze wil. Ze werkt, is getrouwd, krijgt kinderen en woont in een eigen huis, ze heeft er alle baat bij veilig te stellen wat ze heeft bereikt. Een produktief leven wordt voor haar een noodzaak en ze voegt haar vermogens naar de eisen van buitenaf.
Ze is zeer gemotiveerd en heeft daardoor de neiging de tijd te onderschatten. Af en toe wordt ze bevangen door tijdsangst. Met het toenemen van haar verantwoordelijkheden en gezwoeg gaat de tijd meer knellen. Ze merkt dat ze minder rebels, gevoelig en genotzuchtig wordt dan vroeger, ze speelt niet meer met allerlei zelfbeelden, maar ze schikt zich in één levensstijl.

Ergens tussen de veertig en de vijftig begint Reina meer en meer over haar leven na te denken terwijl ze er nog midden in staat. Heeft ze het wel goed gedaan? Zou ze niet heel anders willen leven? Was die positie, die status wel zo belangrijk en hecht ze eigenlijk wel aan alles wat ze heeft verworven? Is het goed zo of moet ze radicaal een andere weg inslaan voor het te laat is? Soms zit ze vol ongenoegens en fantaseert ze zich een ander leven. Haar man wordt door een vergelijkbare onrust bevangen. Hij staat op het punt een onverwachte ommezwaai in zijn carrière te maken. Ze voelen beiden een heftige onzekerheid over de tijd die achter hen ligt en over de tijd die nog voor hen ligt. In hun kennissenkring volgt de ene scheiding na de andere.
Reina's lichaam is veranderd en ze merkt dat haar energie beperkt is. Ze is tussen de vijftig en de zestig en heeft sinds een aantal jaren een leidinggevende functie. Terwijl ze op het toppunt van haar kunnen en gezag is, wordt ze geconfronteerd met afnemend uithoudingsvermogen, zowel fysiek als psychisch. Ze begint angstvallig zuinig op haar tijd te worden, ze probeert tijd te sparen, want die kan ze weer gebruiken om bij te tanken. Soms wordt ze bevangen door de gedachte dat het leven te kort is. Ze wil nog zoveel tot stand brengen, ze wil wat ze bereikt heeft nog volledig op waarde schatten en ervan genieten. Maar ze voelt dat haar tijd opraakt.
Om haar heen ziet ze hoe vriendinnen zonder werk kampen met een leeg nest. Ze hebben alle tijd om zich af te vragen hoe ze de rest van hun leven zullen invullen. Sommigen doden de tijd door kunstmatig te zorgen dat ze druk blijven. De eerste vrienden sterven, de eerste vriendinnen worden weduwe.

Herinneringen

Reina gaat met pensioen en vindt het heerlijk. Ze krijgt steeds vaker déja vu's - 'ik heb dit eerder gezien, in een iets andere vorm'. Ze raakt een beetje betoverd door de tijd, alsof de essentie van de tijd ligt in iets dat ze vroeger al kende. Vooral het verleden houdt haar bezig, het omspant een lange, lange tijd en er valt zo veel te overdenken. Ze neemt de keuzes en beslissingen uit haar leven weer onder de loep in haar behoefte aan zelfrechtvaardiging. Ze geniet van het oproepen van herinneringen en haar verhalen worden trager en rijk aan details. Ze heeft nauwelijks nog behoefte aan nieuwe ervaringen, ze leeft met haar verleden en de tijd die resteert is nog maar kort. Ze wil comfortabel leven te midden van het bekende, met oude vrienden, familie, kinderen en met plaatsen en beelden die het aura van het verleden doen herleven.
De tijd gaat eerder snel dan langzaam voorbij, want hij is gevuld met associaties. Bovendien vergen zelfs kleine veranderingen inspanning en rustpauzes. Reina merkt dat ze minder openstaat voor nieuwe prikkels, ze reageert langzamer en ze hoort en ziet en loopt slechter. Haar tijd loopt ten einde. ■

Het levensverhaal van Reina is geïnspireerd door het hoofdstuk 'Aging, Temporal Stages in the Development of the Self' door H.B. Green in 'The Study of Time II', onder redactie van J.T.Fraser, Springer Verlag, Berlijn Heidelberg New York, 1975.

De tijd die resteert is nog maar kort, haar tijd loopt ten einde

Een plaats waar de tijd stilstaat

DOOR ALAN LIGHTMAN

Er is een plaats waar de tijd stilstaat. Regendruppels hangen bewegingloos in de lucht. Slingers van klokken staan stil halverwege hun beweging. Honden heffen hun kop in geluidloos gejank. Voetgangers zijn verstijfd in stoffige straten, met opgeheven knieën alsof ze aan touwtjes vastzitten. De geur van dadels, mango's, koreander, komijn zweeft in de ruimte.
De reiziger die dit oord uit welke richting ook nadert, gaat steeds langzamer. De tijd tussen zijn hartslagen wordt langer, zijn ademhaling vertraagt, zijn lichaamstemperatuur daalt, zijn gedachten verminderen totdat hij het middelpunt bereikt en stilstaat. Want dit is het middelpunt van de tijd. Van hieruit beweegt de tijd zich naar buiten in concentrische kringen in rust in het centrum, allengs sneller naarmate de diameter toeneemt.
Wie zou een pelgrimstocht ondernemen naar het middelpunt van de tijd? Ouders met kinderen en verliefde paartjes.
Daarom zie je daar, waar de tijd stilstaat, ouders met hun kinderen in hun armen, in een starre omhelzing waaruit ze nooit loskomen. De mooie jonge dochter met blauwe ogen en blond haar zal de lach die ze nu lacht eeuwig volhouden, ze zal nooit die zachte, roze blos op haar wangen verliezen, nooit rimpels krijgen of moe worden, nooit gewond raken, nooit afleren wat haar ouders haar hebben bijgebracht, nooit gedachten hebben waar haar ouders niets van afweten, ze zal het kwaad niet kennen, ze zal haar ouders nooit zeggen dat ze niet van hen houdt, zal haar kamer met uitzicht op zee nooit verlaten, zal nooit ophouden haar ouders te ontroeren zoals nu.
En daar, waar de tijd stilstaat, zie je verliefde stelletjes in de schaduw van de gebouwen, in een starre omhelzing waaruit ze nooit loskomen. De teerbeminde zal zijn armen nooit weghalen van de plaats waar ze nu rusten, zal de armband van aandenkens nooit teruggeven, zal nooit ver van zijn geliefde weggaan, zal zich nooit in een gebaar van zelfopoffering aan levensgevaar blootstellen, zal nooit ophouden zijn liefde te tonen, zal nooit jaloers worden, zal nooit op een ander verliefd raken, zal nooit de hartstocht van dit ogenblik verliezen.
Je moet je voorstellen dat deze standbeelden alleen door een uiterst zwak rood schijnsel worden verlicht, want in het middelpunt van de tijd is het licht tot haast niets afgenomen, zijn de trillingen ervan vertraagd tot echo's in diepe afgronden, is de intensiteit ervan teruggebracht tot de vage gloed van vuurvliegjes.
Zij die net niet precies in het middelpunt staan, bewegen nog wel, maar met de snelheid van een gletsjer. Eén streek van een kam door het haar kan een jaar duren, een kus wel duizend jaar. In die tijd dat een glimlach wordt beantwoordt, zijn in de buitenwereld hele seizoenen verstreken. In de tijd dat een kind wordt geknuffeld, verrijzen bruggen. In de tijd dat afscheid wordt genomen, raakt een stad in verval en in vergetelheid.
En zij die terugkeren naar de buitenwereld... Kinderen groeien snel, vergeten de eeuwenlange omhelzing van hun ouders, die voor hen maar enkele seconden heeft geduurd. Kinderen worden volwassen, gaan ver van hun ouders leven, wonen in hun eigen huis, krijgen hun eigen gewoonten, lijden pijn, worden oud. Kinderen vervloeken hun ouders, omdat ze proberen hen voor altijd vast te houden, vervloeken de tijd vanwege de rimpels in hun huid en hun krakende stemmen. Ook deze inmiddels oude kinderen willen dan de tijd stilzetten, maar op een ander moment. Ze willen hun eigen kinderen in het middelpunt van de tijd vasthouden.
Verliefde stelletjes die terugkeren, merken dat hun vrienden lang geleden zijn gestorven. Er zijn immers hele mensenlevens voorbijgegaan. Ze bewegen zich in een wereld die ze niet herkennen. Verliefde stelletjes die terugkeren, omhelzen elkaar nog steeds in de schaduw van gebouwen, maar nu lijkt hun omhelzing leeg en eenzaam. Al gauw vergeten ze de eeuwenlange beloften, die voor hen slechts enkele seconden duurden. Ze worden zelfs onder vreemden jaloers, spreken hatelijke woorden tegen elkaar, verliezen hun hartstocht, groeien uit elkaar, worden oud en eenzaam in een wereld die ze niet kennen.
Er zijn er die zeggen dat je het middelpunt van de tijd beter kunt mijden. Het leven is een vat van smart, maar het is nobel te leven en zonder tijd is er geen leven. Anderen zijn het daar niet mee eens. Zij hebben liever een eeuwigheid van tevredenheid, ook al is die eeuwigheid verstard en dood, als een opgeprikte vlinder.

Uit: 'Einsteins dromen'. Uitgeverij Meulenhoff Amsterdam.

FOTO: MICHAEL FERRON/HOLLANDSE HOOGTE

Koffietijd in het restaurant van Musée d'Orsay, Parijs.

Wie weet waar de tijd blijft

Ons leven wordt gedicteerd door de agenda en de digitale klok. De tijd gaat steeds sneller, de tijd raakt almaar voller. We plannen zelfs onze vrije tijd tot op het uur. *Time management*, *flexibilisering* en *quality hours*. Modern leven noemen we onze tijdsneurose.

DOOR PAULINE DE BOK
EN TIJS VAN DEN BOOMEN

FOTO: CHRIS PENNARTS

'We do our work by the clock, drink our Martini in the afternoon by the clock. Time goes on and on and on, time is a dictator' [We doen ons werk op de minuut af, drinken onze Martini 's middags precies op tijd. De tijd gaat maar door, de tijd is een dictator], zong Nina Simone in 'Who knows where the time goes'. De tijd wordt voor steeds meer mensen een gesel. Onze omstandigheden weten we steeds beter naar onze hand te zetten, zelfs aan het klimaat zijn we niet helemaal overgeleverd: op gezette tijden wisselen we onze druilregens in voor de tropische temperaturen van het golfslagbad of voor de Canarische eilanden. Maar tijd blijft als zand tussen onze vingers weglopen, onherroepelijk, nooit meer terug te halen. Klopte het maar dat tijd geld is, want geld is op te potten, uit te zetten tegen rente, terug te verdienen na een bankroet. Tijd tikt weg.

Om tijd te winnen, wenden we ons tot de techniek. Maar dat blijkt een verraderlijk hulpmiddel te zijn. Computers en satellieten vergroten onze snelheid dramatisch, maar de beschikbare informatie en de complexiteit stijgen navenant. Echte tijdwinst leveren ze niet op, de tijd wordt alleen maar voller. Tv en reclame weerspiegelen onbegrensde mogelijkheden om te consumeren, maar de consumptie zelf kost ook tijd. Terwijl we al te weinig tijd hebben om de trends te volgen. Bovendien kan de techniek ons niet bevrijden van de vele tientallen biologische klokken waaraan ons functioneren onderworpen is. De cycli van deze klokken lopen uiteen van tienden van seconden tot een jaar en zelfs een heel leven. Ons lichaam herbergt een veelheid aan primitieve codes uit de evolutiegeschiedenis die we niet straffeloos kunnen overtreden.

Het leven wordt geordend door verschillende tijdschalen. Het dag- en nachtritme is een natuurlijke tijdschaal, die de tijd ordent ofwel synchroniseert. Van de sociale tijdschalen is arbeid de belangrijkste: werktijden en openingstijden zorgen voor een collectief tijdskader. Vrije tijd kon pas ontstaan toen het werk duidelijk werd afgegrensd van de rest van het leven. Verschuivingen in onze tijdsordening vallen vaak samen met veranderingen in arbeidspatronen. Eind vorige eeuw deelde de Amerikaanse ingenieur Frederich Taylor de arbeid op in handelingen van seconden. Daarmee werd de mens het verlengstuk van de lopende band en drong de tijd door in het lichaam. Nog steeds verrichten een kwart miljoen mensen in Nederland kort-cyclische arbeid.

Ook in de dienstverlening neemt de standaardisatie toe, de *Toyotisering van het bankbedrijf* wordt dat wel genoemd. En de tijdsdwang dringt ook door in de creatieve beroepen: met tijdschrijven moeten zij hun werkzaamheden doorzichtig maken. Schatte een advocaat nog niet zo lang geleden de hoogte van zijn declaratie door het dossier op zijn hand te wegen, nu moet hij de gewerkte tijd in eenheden van zes minuten specificeren en verantwoorden.

De negen-tot-vijf-baan maakt in toenemende mate plaats voor *just in time*-bedrijfsvoering. *Just in time delivery*, *just in time learning*, *just in time pro-*

VOOR ASSEPOESTERS DIE NIET MEER IN DE AOW EN ANDERE SPROOKJES GELOVEN

Gelooft u nog in de AOW? Haalt u de veertig dienstjaren die recht geven op een redelijk pensioen? Wilt u grotendeels afhankelijk zijn van een uitgeklede pensioenvoorziening van de Staat?

Vrouwen die financieel vrij en onafhankelijk willen blijven, leggen nu wat opzij voor later. Er zijn vele manieren. Wat is de beste?

Belastingvrij sparen?

Belastingbesparing door door lijfrente-aftrek?

Ingaan op zo'n mooie advertentie die 11 procent rendement of andere gouden bergen belooft?

Wie een **onafhankelijk advies** wil hebben of vragen heeft over pensioenaanvulling, sparen voor de VUT en de waarde van het spaargeld in de toekomst, kan vrijblijvend terecht bij het **Advies Centrum voor Pensioenen.**

***BON** voor vrijblijvende informatie.*

JA, misschien wil ik wel zo'n vrijblijvend en onafhankelijk advies. Maar stuurt u mij eerst wat informatie.

Naam: **m/v**

Straat:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Geboortedatum:

Stuur deze bon in een envelop zonder postzegel naar:
Advies Centrum voor Pensioenen
Antwoordnummer 3250
3000 WB ROTTERDAM.

VERENIGING WOODBROOKERS BARCHEM

Ons nieuwe programmaboekje is uit!

Enkele cursussen in zomer en najaar 1996:

- Jung beleven
- Spelenweek
- Die Zauberflöte en de wijsheid van de alchemisten
- Het Thomasevangelie
- Gelderse sagen en sprookjes
- Mandala tekenen en sacred dance
- Dr. Han de Wit over mediteren

Opgave is nog mogelijk voor de cursus "Mogelijkheid en verwerkelijking" van 17 tot 21 juni.

Inlichtingen en programmaboekje bij

WOODBROOKERSHUIS,
Woodbrookersweg 1,
7244 RB Barchem,
Tel. 0573-441734

Een leven lang leren - eindelijk studeren

HOVO

Hoger Onderwijs Voor Ouderen

september - december 1996

Keuze uit korte cursussen (10 weken) op het gebied van kunstgeschiedenis, filosofie, letteren, psychologie, sociologie, economie, natuurwetenschappen, muziekgeschiedenis en theologie

50+ en zin om te studeren?
60+ en jezelf blijven ontwikkelen?
70+ en bewijzen dat je nog studeren kunt?

Vraag de folder aan:
Onderwijsvoorlichting VU
HOVO-Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam
020 - 444 5000 (tussen 9.00 - 16.00 uur)

vrije Universiteit *amsterdam*

duction, just in time communication. Was de deadline vroeger voorbehouden aan journalisten, nu moeten steeds meer werknemers alles precies op tijd klaar hebben, niet vroeger, niet later. Door decentralisatie sijpelt de verantwoordelijkheid voor de tijdsplanning steeds verder naar beneden in de organisatie. Autonomie op de werkvloer en zelfsturende teams maken de werknemer zelfstandiger, maar vergen ook meer van hem.

Organisaties moeten *lean and mean* zijn, op het anorexia-achtige af. Er is geen plaats meer voor 'ome-Jan-functies', waar de minder capabelen hun werkkracht inzetten. En werk-voor-het-leven is verdwenen - ook bij de overheid, en ook bij Philips en IBM. Nu werknemers niet langer kunnen vertrouwen op de loyaliteit van hun bedrijf, zijn ze aangewezen op hun kennis en vaardigheden. Maar dit kapitaal veroudert steeds sneller. Bijscholen, netwerken, in beweging blijven luidt het parool. De dwang van de tijd en efficiëntie laat steeds minder luwte. Een groeiend leger van overspannen mensen is het gevolg.

Tegelijk heeft de tijdsdruk ook een verslavende werking: een manager heeft kick na kick nodig, hij voelt zich onthand als hij geen tweehonderd beslissingen per dag moet nemen. Tijd hebben is verdacht, wie maatschappelijk iets betekent heeft geen tijd. Veel uren maken wordt gecultiveerd en iemand laten wachten is een uitdrukking van de onderlinge machtsverhouding.

Op allerlei manieren proberen we te ontsnappen aan de toenemende tijdsdruk. Veel mensen blijken de file op weg naar huis prettig te vinden: eindelijk even rustig alleen. Tot de mobiele telefoon ook de rust in de cocon op wielen verstoorde. Snelle adviseurs komen met de ene noviteit na de andere - en maar al te vaak zijn het vanzelfsprekendheden van weleer: *rust op het werk* (de siësta maakt nog eens een revival), mogelijkheden tot *autonome tempovariatie* (je krachten beter verdelen, ofwel af en toe lijntrekken) en de panacee: *time management*.

Op welk punt in hun loopbaan zijn al die mensen toch hun grenzen uit het oog verloren en simpele ordeningsprincipes als agenda's kwijtgeraakt, om vervolgens in duurbetaalde cursussen het wiel van de vorige generatie opnieuw uit te vinden?

24-uurs economie

Een nieuw geneesmiddel tegen de rigide tijdsdwang is de flexibilisering van de arbeid. Laat individuen zelf bepalen wanneer ze willen werken, zeggen voorstanders van de flexi-maatschappij. Verleng de bedrijfstijd en verkort de arbeidstijd, óp naar de 24-uurs economie. Mensen kunnen dan zelf hun tijden invullen, al naar gelang hun wensen en behoeften. In combinatie met telewerken kunnen de werktijden geheel gespreid worden.

De consequenties van zo'n grootscheepse herschikking van de tijdsordening zijn nauwelijks te overzien volgens Hans Mommaas van de faculteit Vrijetijdswetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant. Als de overheid minder tijdskaders schept door het loslaten van werktijden en weekend, komt de verantwoordelijkheid voor synchronisatie meer en meer bij individuele gezinnen te liggen. Het vergt een steeds groter roostertechnisch vernuft om de tijdschema's van alle activiteiten en diensten op elkaar af te stemmen: dubbele banen, schoolvakanties, kinderopvang, cursussen, doktersbezoek, sport, cafébezoek, met wat kunst- en vliegwerk gaat het net. Maar wie haalt dan de was van moeder op nu het verzorgingshuis daar niet

Steeds meer werknemers moeten alles precies op tijd klaar hebben

FOTO: CHRIS PENNARTS

Spitsuur in het Utrechtse Hoog Catharijne

De dwang van tijd en efficiëntie laat steeds minder luwte

FOTO: HARTMUT SCHWARZBACH/HH

Met mobiele telefoon altijd en overal bereikbaar

meer voor zorgt? Gezinsleden die elkaar alleen nog bij de koelkast en magnetron ontmoeten, zijn niet langer voorbehouden aan Amerikaanse *soaps*.

In de praktijk blijkt de meervoudige belasting vooral op vrouwen terecht te komen. Het aantal jaren dat vrouwen betaalde arbeid verrichten, steeg de afgelopen eeuw van 20 naar 30, bij mannen nam die arbeidstijd af van 56 naar 46 jaar. En de feministische golven ten spijt zijn vrouwen nog steeds de spil van het huishouden. De overheidsslogan 'Een slimme meid is op haar toekomst voorbereid' krijgt zo een wrange bijsmaak. Om de volgende generatie voor te bereiden op deze taken, zal een cursus *time management* misschien al tot het lespakket van groep vier van de basisschool moeten behoren. Of zoals minister Melkert van Sociale Zaken onlangs zei op een congres van Opzij: "Het combineren van twee carrières, twee kinderen, twee scholen, twee paar ouders, drie vakanties, twee maal zes verjaarspartijtjes, vier ouderavonden, veertig balletlessen en dertig voetbalzaterdagen per jaar is een uitdaging die slechts in een militante organisatie kan worden aanvaard."

Vrije tijd onder druk

Niet alleen de arbeidstijd, maar ook de vrije tijd komt steeds verder onder druk te staan. Na meer dan een eeuw groei neemt sinds 20 jaar de beschikbare vrije tijd af. We zijn nog geen Japanners die vier avonden per week verplicht met collega's doorbrengen, maar we maken onze vrije tijd wel steeds dienstbaarder aan het werk: we volgen cursussen, onderhouden ons netwerk, bezoeken de juiste borrels, beoefenen de sport die bij onze beroepsstatus past. Terwijl de vrije tijd slinkt, groeit het repertoire aan vrije-tijdsbestedingen. De ideale moderne mens heeft niet

FOTO: PIET DEN BLANKEN/HH

Klanten hebben steeds minder begrip voor wachttijden

Wachtende burgers stadhuis Breda

alleen een fantastische baan, een leuk gezin, een uitgebreide vriendenkring, een actief sportleven en vakanties naar avontuurlijke bestemmingen, hij is ook cultureel actief en leest goede boeken. Helaas is zijn boekenkast al lang geen spiegel meer van zijn ziel, maar van de boeken-toptien van de afgelopen jaren. Natuurlijk heeft hij die boeken niet gelezen, zelfs aan de recensies komt hij alleen diagonaal lezend toe. De vrije tijd raakt in steeds kleiner eenheden opgedeeld: tijd om te *cocoonen*, *quality hours* met de familie, alles op zijn tijd in een afgemeten tijd, zodat er nooit een gevoel van ruimte is. Zelfs tijd verdoen wordt een agendapunt, van kwart over vier tot zes.

Aanbieders van produkten en diensten vechten om de tijd van de consument. De strijd gaat amper meer om zijn geld, maar om zijn spaarzame tijd. Boeken kunnen nog ongelezen in de kast staan, maar helikopter-skieën, een trektocht door de Sahara, de cyclus van Chinese films in de bioscoop, een cursus Internet en een houseparty, het kost allemaal tijd. Goederen en diensten worden beoordeeld op de mate waarin ze tijd besparen. Ook hebben klanten steeds minder begrip voor wachttijden. Nog steeds kunnen medische specialisten zich dankzij hun monopolie-positie veel permitteren, maar de acceptabele wachttijd nam tussen 1984 en 1990 af van 22 minuten naar 16 minuten. Als wachten niet kan worden voorkomen, wil de klant een vergoeding - een gratis toetje als de maaltijd niet op tijd wordt bezorgd - of op zijn minst afleiding: zo staan er op luchthavens veel televisies om de inchecktijd te overbruggen.

Tijd hebben is verdacht. Wie iets betekent, heeft geen tijd.

Overal bij zijn

Terwijl de werkenden voort-stressen, haakt een toenemende groep inactieven af. Tijd is alles wat ze hebben, meer dan ze kunnen gebruiken. Zij gaan gebukt onder de keerzijde van tijdgebrek: verveling, gemis aan prikkels, ontreddering. Op zaterdagmiddag vormt het Utrechtse Hoog Catharijne een metafoor van de afbrokkelende tijdsconventie: de massa langzaam slenterende *funshoppers* wordt doorsneden door verhitte tweeverdieners die de weekboodschappen proberen binnen te halen. Daar tussendoor scharrelen zwervers, junkies en psychisch verwarden hun kostje bij elkaar en wachten tot ze het terrein weer voor zichzelf hebben.

Van collectieve tijdskaders is steeds minder sprake. Het verschil van dag en nacht vervaagt en de traditie die alles aan vaste uren bindt, verliest haar ordenende kracht. De tijdsordening verschuift naar een minder eenduidig systeem. We leven met steeds meer gelijktijdigheid van gebeurtenissen. De automatisering grijpt diep in onze tijdsordening in. Via CNN en Internet kunnen we alles aan de weet komen, op elk moment. Dat maakt ons onderdeel van veel systemen over de hele wereld. Binnenkort kan iedereen overal bij zijn, 24 uur per dag. Maar ontsnapping aan de dictator tijd zal dat niet brengen. Genezing van de tijdsneurose evenmin. ■

FOTO: MICHAEL FERRON

Metro in Parijs

Wachten, wac

Tien uur schatte de Litouwse douanier die de rij langsliep en kleine grauw briefjes met kentekens en volgnummers uitreikte. Drie dagen, zei een man in de file. We gokten op de douanier en besloten te wachten. Waarom zouden al die andere mensen in de rij, al die Litouwers en Letten en die enkele Pool en Est dat wel kunnen, wachten en nog eens wachten, en wij niet? Omdat wij verwende westerlingen zijn, gewend om te gaan en staan waar we willen?

DOOR PAULINE DE BOK

Half twaalf 's ochtends, een gewone doordeweekse dag. Daar staan we dan in een rij van zo'n twee kilometer bij grensovergang Ogrodniki-Lazdijai, de enige Pools-Litouwse overgang waar personenauto's mogen passeren, te midden van autohandelaren die met of zonder aanhangers hun pas verworven bolides naar de thuismarkt vervoeren, niet zelden total loss. Vooral Rusland is een haast bodemloze automarkt.
Na zo'n twee uur wachten krijgt mijn ongeloof sluipend de overhand. Eigenlijk horen westerlingen met een toeristenvisum niet in die rij thuis, we hebben niets te importeren, het is onlogisch dat we zo lang moeten wachten. Wie weet staan we er wel voor niets. We rijden naar voren, voegen ons vlak voor de slagboom met gemak in de rij, reiken de douanier onze paspoorten aan en zeggen *wiza* en *Holandia* en *tourist*. In de passen is hij niet geïnteresseerd, hij pakt ze niet eens aan. "Nummer?", stoot hij uit. Hij wil ons briefje zien, daar staat het getal 405 op, dat maakt ons kansloos. Bruusk gebaart de man met zijn arm: naar achter, in de rij, wegwezen.

Zonder problemen nemen we onze oorspronkelijke plaats weer in. Waarschijnlijk wist iedereen dat het ons niet zou lukken, beschouwen ze ons als groentjes en knijpen ze daarom een oogje dicht. Vreemd genoeg ben ik opgelucht. Nu is tenminste zeker dat er

FOTO: VALENTINAS JURAITIS/HH

niets anders op zit dan wachten. De mogelijkheid van omkopen laat ik als onsportief buiten beschouwing.
De codes in de rij zijn eenvoudig: altijd bij de auto blijven en elke wagenlengte ruimte die ontstaat meteen dichtrijden, anders glipt er een andere auto tussen. Want op die grauwe briefjes met nummer valt niet blind te vertrouwen. Er zijn overigens ook mensen die ze niet nodig hebben. Voortdurend rijden er auto's in volle vaart langs. Dat kunnen niet allemaal douaniers of uitbaters van de snackstalletjes zijn. Daar zitten bevoorrechten tussen, zij die meer gelijk zijn dan de anderen. Het zijn Polen, Litouwers, Letten, zonder onderscheidende kenmerken. Maar het zijn er heel wat. Daarom ook zit er in de rij amper beweging.

Onthechting

Hoe dat ellenlange wachten door te komen? Door de tijd te laten verglijden, uurwerken ver weg te stoppen, door me vooral niet af te vragen waarom ik daar sta en waarom er niet meer grensposten zijn. Het bewustzijn laag houden, niet de oren spitsen, niet de ogen uit kijken, maar prikkels weren, mezelf passief houden, elke oprisping tot actie en levendigheid smoren. Ideaal is een toestand van halfslaap, een staat van sufheid en onverschilligheid: wat kan mij het schelen dat de tijd voorbij tikt? Hoezo zou een mens elk uur moeten invullen, benutten? Het is juist goed om je bij ledigheid neer te leggen. En voor ik het weet, waan ik me dicht bij een vaag boeddhistisch ideaal van onthechting. Tot de stoelgang zich aandient.
De omgeving is mooi groen, weilanden, bossen, sappige bermen. Toch vergaat de lust tot bermtoerisme snel, want het groen heeft alle eigenschappen van een Oosteuropees openbaar toilet: het stinkt naar ammoniak en het is uitkijken waar je je voeten neerzet, een mensendrol aan je schoen of tussen je blote tenen is nog viezer dan een hondedrol.

Hoe dat ellenlange wachten door te komen? Door de tijd te laten verglijden

De rij zet zich weer in beweging, tien meter, twintig. Achter ons laat de puber met een vierkant, geschoren hoofd zijn Opel gieren: plankgas en dan vol op de rem, de auto duikt met zijn neus naar het asfalt. De jongen kijkt of we schrikken - dat is nog zijn enige lolletje - en zakt weer onderuit.
Ik zit achter het stuur en kijk naar de auto's, naar de mensen, naar de lucht. Ik kijk naar mezelf en ook daar gebeurt niets, ik bespeur slechts een lichte verbazing omdat ik me niet verveel met dat eindeloze kijken naar een tafereel waar niets gebeurt. Ik weet niet eens of de tijd snel of langzaam gaat. Er beweegt amper iets.
Af en toe, uit het niets, slaat ineens de onrust toe, het tijdsbesef dringt zich op, ik denk dat ik het niet meer volhoud. Weerzin vult me helemaal, ik speel met de verleiding: alsnog omke-

nten, wachten

ren, terug Polen in, het opgeven. Maar een reële keus is dat niet, want het maakt al dat wachten, die uren tot nu toe, pas echt zinloos. Hoe langer je wacht hoe onmogelijker het wordt om op te geven.
Het wordt donker. Er komt iets meer schot in de rij. Honderd meter, een half uur later zowaar weer. Tegen elven zijn we de eerste douanier voorbij. Hij heeft een stempel op ons briefje gezet en een snelle blik in ons paspoort geworpen. We staan voor de volgende slagboom, achter in een rij van zo'n twintig auto's. Stagnatie. Af en toe lopen douaniers voorbij. Tot de regen met bakken uit de lucht komt vallen. We zien niets en niemand meer. Dan spreekt een man uit de rij ons aan, de eerste in vijftien uren die uit zichzelf tegen ons praat. Hij maakt duidelijk dat we verkeerd staan, dat wij langs het loket moeten met een bord personenbus erboven: dat is de rij voor degenen die niets in te klaren hebben. Voor dat loket staat niemand: de laatste drieëneenhalf uur hebben we voor niets gewacht. En dan wordt het mijn reisgenoot ineens te veel, onder zijn luid gevloek en getier rijden we Litouwen binnen. Het land ligt er stil en leeg bij. In het oosten grauwt de lucht.

Wachttijd voor omkopen

Zes dagen later, 's avonds tegen zessen. Het zal wel meevallen, houden we onszelf voor, het land uit gaan alleen lege aanhangers, niemand heeft iets in te klaren. Het wachten begint met noodweer en een rij van anderhalve kilometer. Zes uur, zegt de douanier, en hij schrijft ons kenteken in zijn blocnote van ruitjespapier. Phoe, zes uur,

Ideaal is een staat van onverschilligheid: wat kan mij het schelen dat de tijd voorbij tikt

daar draaien we onze hand niet voor om, we zijn geen beginnelingen meer. Zes uur later staan we nog op exact dezelfde plaats, de auto's razen in het donker onze rij voorbij. De volle regen is vermiezerd. Ik ga eens vooraan kijken. Naast de officiële rij heeft zich een tweede gevormd, die vertakt zich weer tot drie, vier rijen en op het kruispunt bij de eerste douanepost is geen sprake meer van rijen maar van een kluwen auto's. Een bonkige jongen met gemillimeterd haar en witgrijs gestreept T-shirt en short stapt voor het oog van de douaniers in een auto, die trekt op, rijdt de eerste post voorbij en staat stil. De jongen stapt uit, beent terug naar de rij en stapt in de volgende auto, loeiende motor, plankgas, de douaniers voorbij. Uitstappen, teruglopen, de volgende. Ik heb geen idee hoe die omkoperij gaat. Duidelijk is wel dat het aanbod overvloedig is. Zelfs voor omkopen bestaat al een wachttijd en een hierarchie. Ik vraag een douanier, een jonge jongen nog, of hij Engels of Duits spreekt. *Fransoeski*, zegt hij afwerend. Ik begin in het Frans. Hij kijkt dwars door me heen, ik heb me zelden zo volledig lucht gevoeld. Ik krijg onbedaarlijke zin die jongen een klap in zijn gezicht te geven. Mijn halfslachtige poging erachter te komen hoe dat omkopen in zijn werk gaat, verzuipt in taalproblemen en tumult. Motors slaan brullend aan, banden piepen. In volle vaart breekt een groepje van zo'n vijf auto's uit. De douaniers roepen, zwaaien met hun wapenstokken, proberen de kentekens nog te achterhalen, maar de auto's zijn al in de donkerte van de volgende rij verdwenen. Mannen lopen geagiteerd rond, schreeuwen, rennen, vloeken. Honderden en honderden auto's, dit gaat een week duren, hier komen we in die kalme officiële eerste rij nooit doorheen, die loopt stuk op het wilde Oosten. We zitten in de val, op de heenweg hadden we nog om kunnen keren, nu zit er echt niets anders op dan wachten, hoe lang het ook duurt, een dag, dagen, een week.
Ziedend en druipnat keer ik terug naar de auto. Mijn reisgenoot wil van niets horen. Hij klampt zich vast aan zijn tweede boek, aan zijn derde boek. Hij sluit zich af voor wat er buiten gebeurt, wil het nutteloze van het wachten en de omkoperij niet tot zich laten doordringen om zijn woede niet te hoeven beteugelen. Beurtelings houden we voorin de wacht en slapen achterin de auto. Ik dommel even in achter het stuur, gebons op het raam schrikt me op. Wat is er aan de hand? Een man gebaart ongeduldig. Ik heb een gat van vijf meter laten vallen. Ik start de auto en rijd hem bumper aan bumper. De ochtend breekt aan, we

zijn in twaalf uur zo'n honderd meter opgeschoten. Weer komt er een douanier langs met een blocnote, opnieuw noteert hij de kentekens. "Dat hebben jullie gisteren ook al gedaan", zeg ik machteloos. Ik meen te zien dat hij zijn schouders even lichtjes ophaalt. Dat is alles.

Ondraaglijk

Waarom ga ik niet wandelen? Ik zou naar het meertje kunnen lopen iets verderop, een boswandeling maken. Maar ik kom er niet toe. Ik zou kunnen gaan schrijven of aan een nieuw boek beginnen, maar niets. Het is geen lusteloosheid, geen verveling. Het is meer dat de tijd niet bestaat, iets ondernemen zou me weer in de tijd plaatsen. Waarom zou ik dat doen, het is goed zo. Volgens sommige denkers ligt geluk besloten in het eeuwig onbewogene. Verandering en dus ook tijd veroorzaken alleen maar lijden. Ik kijk door de voorruit naar buiten waar niets gebeurt. Ik kijk door de achteruitkijkspiegel en zie in de auto achter ons nog steeds hetzelfde gezicht in dezelfde houding achter het stuur hangen. Dat stelt gerust.
In het begin van de middag bereiken we de heuveltop en zien de eerste grenspost liggen. De nachtelijke chaos is bedwongen, er staat één keurige rij auto's. De man met het blocnote streept af. Nog steeds rijden auto's langs de rij, maar het zijn er een stuk minder. Uitzicht op het einde van het wachten. We worden actiever, vervangen een kapotte achterlamp, poetsen de ruiten, lopen rond. En wel heel toevallig breekt ook de zon door.

Opgeven is pas echt zinloos. Hoe langer je wacht hoe onmogelijker het wordt om op te geven.

Een man van middelbare leeftijd komt aan ons raampje hangen. Nederlander. Hij hoort bij de donkerblauwe BMW die vlak voor de eerste slagboom tussen de rij kroop. Hij is op zakenreis. Zijn handel? "Groenten", mompelt hij. Hij wacht ook al een hele tijd, zegt hij. Hij vertelt stoere reisverhalen en houdt niet van vragen. Als hij met vlakke stem antwoordt en zijn blik wegdraait verkoopt hij smoesjes, dat is meteen duidelijk.
Even later sta ik achter hem in de rij voor het loket. Zijn reisgenoot, een jongen met een schooltas, blijkt Russisch te spreken. Eerder in de middag stapte hij druk heen en weer, van achter naar voren. Nu verzucht hij tegen de zakenman: "Drie uur wachten!" De man zegt met een brede grijns: 'Dat valt best mee, die andere mensen wachten al sinds gisteravond.' In één klap is het weer gedaan met mijn gemoedsrust. Al die onverschilligheid, die minachting en geldwolverij, die schaamteloze verdeling van mensen in machtigen en machtelozen. Al wacht ook ik gelaten, ik lijk in niets op die Oosteuropeanen in de rij. Zij hebben het wachten in hun bloed, ze zijn ermee opgegroeid, ze hebben zich erbij neergelegd dat zij niet tot de bevoorrechten en de rijken behoren. Zij zijn ervan doordrongen dat denken in termen van rechtvaardigheid alleen maar verongelijkt en ongelukkig maakt. De beste wachter vegeteert tot de tijd voorbij is.
Na een etmaal staan we klem in het niemandsland, ergens tussen de zeven douaneposten. Ineens begint de tijd weer te tikken, kruipen de minuten voorbij, om ons heen breekt het ongeduld in alle hevigheid los. Motors loeien, auto's dringen voor, proberen elk gat dat valt meteen op te vullen. Mensen schreeuwen, smeken de douanier de slagboom te openen. Ineens vindt iedereen het wachten ondraaglijk.

En dan zijn we vrij, na vijfentwintig uur. Polen lacht ons toe, de meren pronken in de zon, kinderen duiken joelend van houten vlonders, hele families werken op de weelderig begroeide velden. Ik laat de onthechting èn de woede achter me. Ons bezoek aan Litouwen heeft ons een volle werkweek wachten gekost. ■

Dit artikel verscheen eerder in een iets langere versie in Trouw

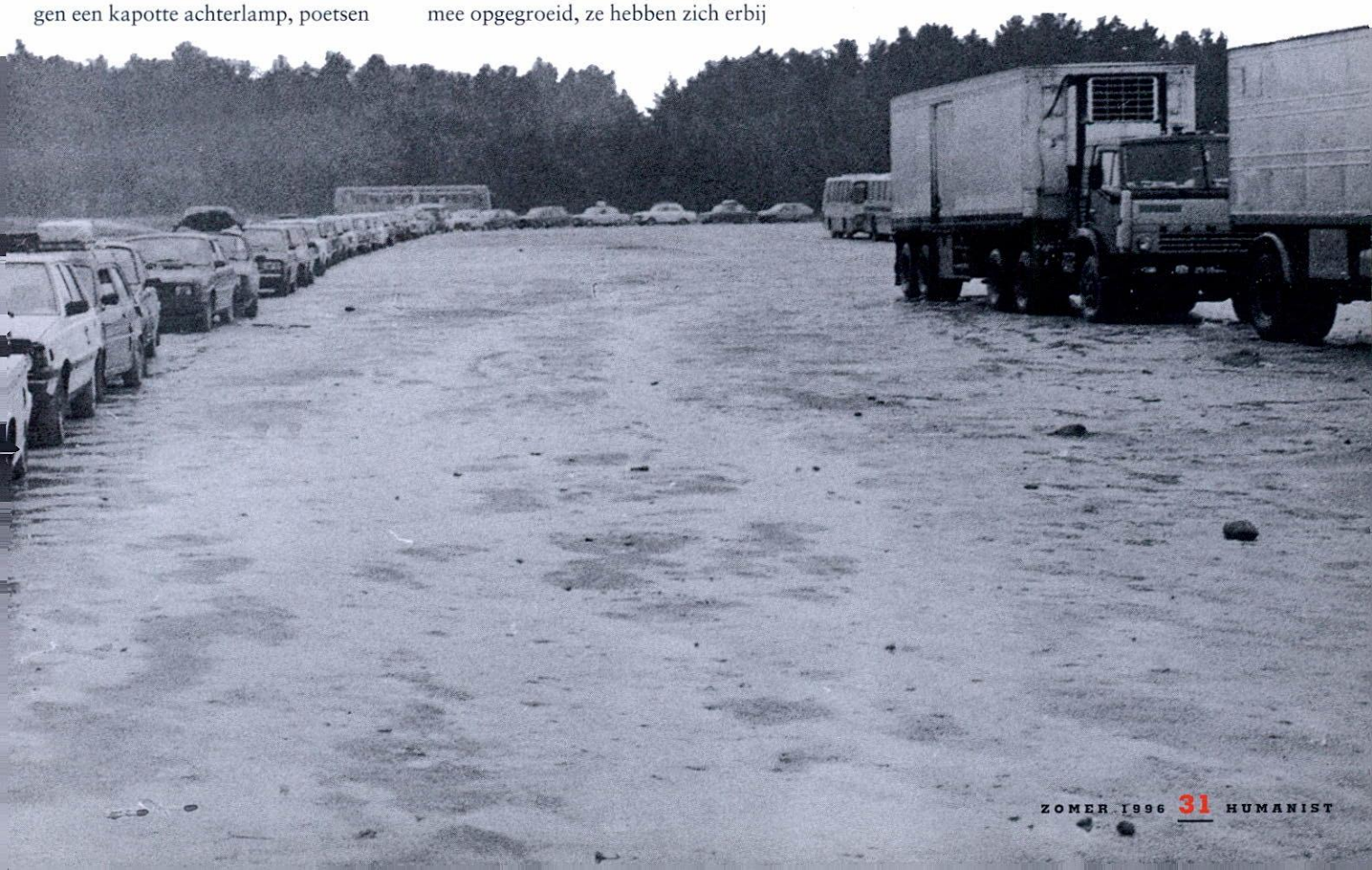

FOTO: MARC DE HAAN/HH

Tijd vrij maken voor verwondering

Alles in de economie draait om het begrip 'welvaart', maar tot op de dag van vandaag weet niemand precies wat 'welvaart' eigenlijk inhoudt. De Groningse hoogleraar dr. Jan Pen heeft de economie daarom ooit vergeleken met een kokoskrans: een vak met een gat er in. Je zou verwachten dat dit tot een zekere bescheidenheid bij economen zou leiden, maar niets is minder waar. De expansiedrift van de economie lijkt welhaast ongelimiteerd. Haar invloedssfeer reikt verder en verder. Zelfs 'tijd' moet er aan geloven.

DOOR THOMAS VAN SLOBBE

Tijd wordt verkocht, gehuurd en geïnvesteerd. Onder de mantels van een neo-liberale economische orde, dreigt tijd te verworden tot een economische factor, die steeds schaarser en duurder wordt. Dit leidt tot verontrustende taferelen. *Ik ren dus ik ben* schreef een kunstenaar op de vloer van het World Trade Centre in Amsterdam en de persfotografen maakten mooie kiekjes van in de grijze pakken gestoken zakenmannen die er iedere ochtend en namiddag massaal overheen holden.
Er worden tal van apparaten ontwikkeld om 'tijd te besparen'. Deze appa-

raten schieten echter volledig aan hun doel voorbij. Ze besparen helemaal geen tijd, ze zorgen alleen dat iets nog vlugger klaar is. Het tempo versnelt, waardoor niemand de tijd krijgt in het ritme van een taak te komen en daarin voldoening te vinden. Er ontstaat een staccato-ritme van steeds weer nieuwe activiteiten achter elkaar. Wat je ervaart, is geen voldoening maar een gefrustreerd gevoel van voortdurend te worden gestoord.
Op hectische dagen sta je niet eenvoudig stil bij zaken als respect en inspiratie. Je staat hoogstens in de file op snelwegen vol haastige werknemers, die nagelbijtend worden gereduceerd tot het bestuursmechanisme van de auto waarin ze voortkruipen. Door de economisering van tijd wordt zo bij veel mensen de bodem onder hun menselijke waardigheid weggehaald. Levensvreugde ebt weg. Waardering voor planten en dieren verbleekt onder het geweld van massale stressverschijnselen op een overspannen arbeidsmarkt. De rechten en behoeften van zoiets ongrijpbaars als toekomstige generaties komen al helemaal niet aan de orde. Wie niet uitkijkt, zakt weg in een moeras van vervreemding en lethargie, avond na avond, met het verstand op nul, zappend voor de televisie, zonder zelfs te merken dat zo kostbare tijd wordt ontstolen.

Geen natuurwet

Enige maanden geleden heeft het begrip tijd-diefstal zijn intrede gedaan in het publieke discours. De eer hiervoor valt toe aan het Duitse Wuppertal Instituut, een onafhankelijk milieuonderzoeksbureau dat een studie heeft uitgebracht over de mogelijkheden van een duurzame toekomst voor Duitsland. Bij overconsumptie verworden de dingen tot tijd-dieven, stellen de auteurs van het rapport: 'Hun overdaad verstikt het alledaagse, verstoort de opmerkzaamheid en verzwakt de kracht om een heldere lijn in het leven te vinden'.

Gelukkig is het tij nog te keren. Er is geen enkele natuurwet die ons voorschrijft telkens weer een hogere arbeidsproduktiviteit en hogere transportsnelheden na te jagen. De druk om alles te versnellen kan stap voor stap worden verminderd, zodat er weer tijd is om ambachtelijk deugdelijke materialen te maken en om produkten die een mankement vertonen te repareren. Voor zover we daarbij moeten inboeten aan consumptie van goederen en mobiliteit, wordt dat ruimschoots goedgemaakt door arbeidsvreugde, gezondheid en de wetenschap dat we eindelijk eens geen roofbouw plegen op natuur, milieu en onze eigen toekomst.

Niets weerhoudt ons ervan tijd vrij te maken voor vriendschap en verwondering. Het is mogelijk meer ruimte te scheppen voor diverse - liefst kleinschalige cultuuruitingen - voor theater, muziek en poëzie. Onze kinderen kunnen we nog voldoende natuurgebieden laten, waar ze kunnen verpozen en tot rust kunnen komen. En met een relatief geringe inspanning kunnen nieuwe woonwijken autovrij of tenminste autoluw worden gehouden, zodat kinderen weer veilig op straat kunnen spelen en zelfstandig, te voet of met de fiets naar school en zwembad kunnen.

Tijdwinst

Iedere ochtend loop ik van het centraal station in Utrecht naar de burelen van Stichting Natuur en Milieu in de Donkerstraat. Achter het conservatorium aan de Mariaplaats staat een trotse, oude kastanjeboom, momenteel gesierd met prachtige witte bloesem. Ik ga graag onder de boom zitten, op het bankje dat daar staat. Om mij heen rijden en rennen mensen af en aan. In mijn tas zit een aantal documenten over de plannen voor de Hoge Snelheidslijn, die het kabinet zo graag door het Groene Hart wil leggen. Door af te zien van een tracé over de bestaande spoorlijn Rotterdam-Den Haag-Schiphol-Amsterdam wordt een tijdwinst geboekt van tien minuten. Het waardevolle veenweidegebied in het Groene Hart wordt ervoor verknipt. Daarnaast vergt de beoogde tijdwinst een investering van ongeveer 400 miljoen gulden (!) per minuut. Dit alles voor treinpassagiers die, als ze bijvoorbeeld in Amsterdam uit de hoge snelheidslijn stappen, geconfronteerd worden met uiterst gebrekkig natransport. De 'tijdwinst' die met de flitstrein is geboekt, gaat al ras verloren in de wirwar van tramlijnen, stoplichten en files.
Ik laat mijn tas nog even voor wat hij is en geniet van het spel van licht en donker in het bladerdek van de kastanjeboom. Ik verwonder mij. ■

De auteur is werkzaam bij Stichting Natuur en Milieu

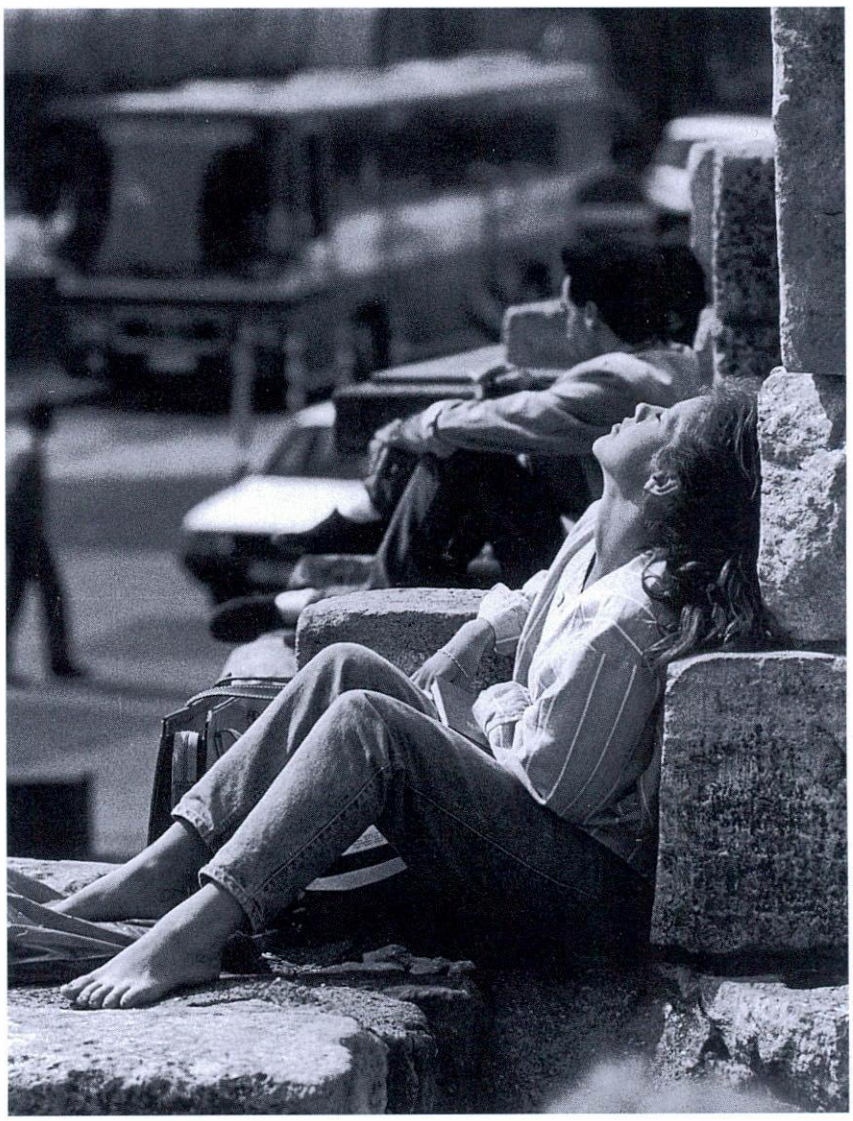

FOTO: GERLO BEERNINK/HH

FOTO: HARRY COCK/HOLLANDSE HOOGTE

Restauratie Eerste Klas Centraal Station Amsterdam

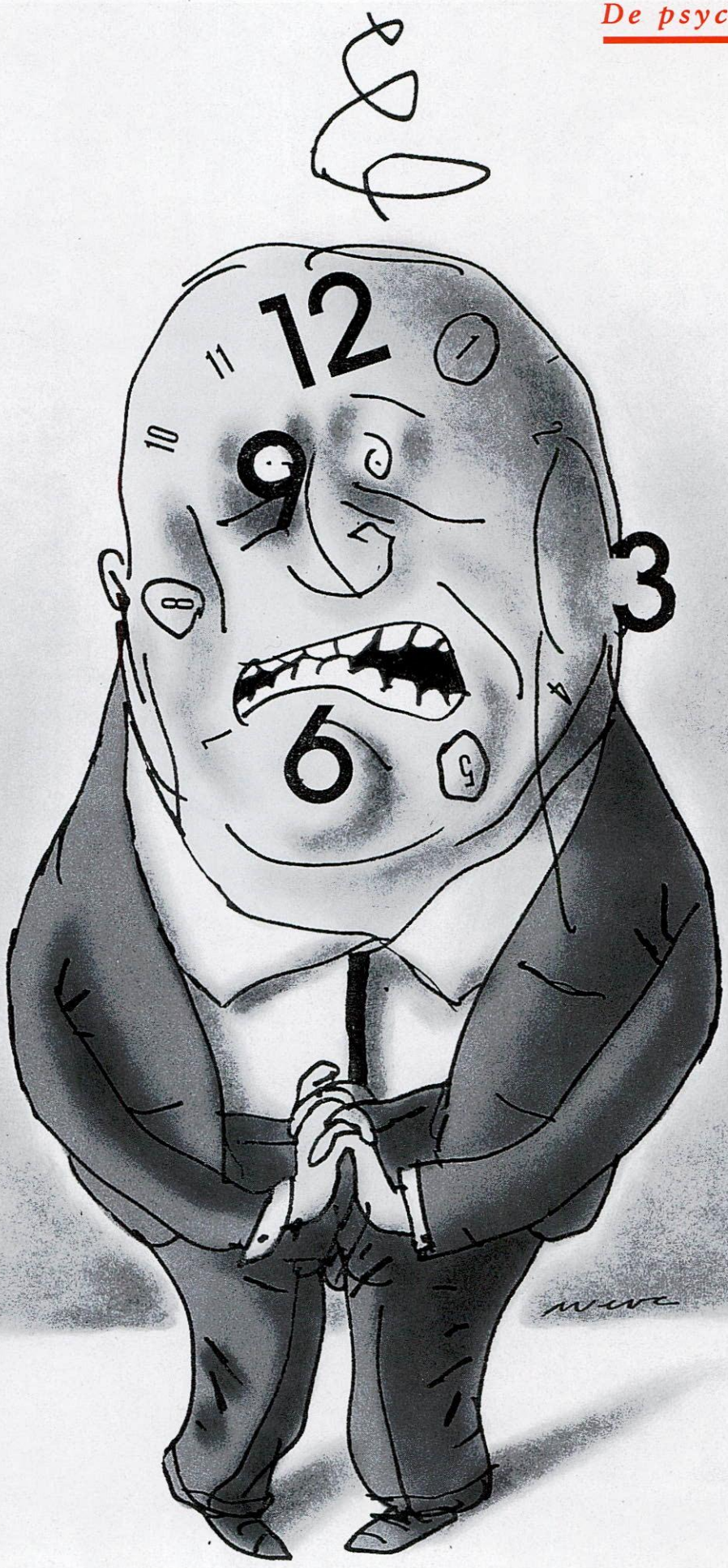

TEKENING SYLVIA WEVE

Bokkesprongen in de tijd

Dromen, hypnose en roesmiddelen kunnen onze tijdsbeleving tijdelijk veranderen. Lichamelijke en psychische stoornissen ook, maar veel ingrijpender en soms definitief. Geheugenverlies, trauma's, wanen, dwangneuroses slaan gaten in de tijd, ze sluiten iemand op in zijn verleden, leveren hem uit aan een eindeloos heden of verbannen hem naar de toekomst.

DOOR PAULINE DE BOK

Doorgaans nemen we de tijd voor wat hij is. Er zijn kleine golfbewegingen in onze tijdsbeleving, maar daaraan zijn we gewend. Als we het druk hebben dan gaat de tijd sneller, vervelen we ons dan komt er geen eind aan. Er zijn tijden dat we opgaan in het moment, andere perioden denken we meer aan vroeger of zijn we vooral gericht op de toekomst. Zulke schommelingen onttrekken zich aan onze wil, maar dat geeft niet. Tijd is voor ons wat het water is voor de vis, ons element, we kunnen ons bestaan er niet buiten denken. Pas bij ingrijpende veranderingen van onze tijdsbeleving wordt duidelijk hoe de tijd ons een thuis is, de bedding voor al ons handelen.

Wie zich zijn dromen herinnert, weet dat de tijdsordening daarin vaak een warboel is. Ons onbewuste maakt naar believen bokkesprongen door de tijd. We zijn kind en volwassene op hetzelfde moment. We zijn levend en dood. We maken reizen door een nooit gekende geschiedenis of belanden in een verre toekomst. We rennen alsof ons leven ervan afhangt en komen niet vooruit. Ons onbewuste verdicht de tijd en laat de tijd uitdijen via zijn eigen grillige, onvoorspelbare wegen. Soms ontwaken we in verwarring en zijn nauwelijks in staat om na te vertellen waarom die droom ons zo intens bevreemdt, verontrust of verheugt. Maar bijna altijd speelt de tovenarij met de tijd een rol. Het is fascinerend en vreeswekkend tegelijkertijd.

Mensen hebben altijd geprobeerd om aan de tijd te ontsnappen. Door te fantaseren, door te mediteren of door trance en hypnose proberen ze hun tijdsbewustzijn te manipuleren, buiten de tijd te raken, terug te keren in het verleden, naar de toekomst te reizen, de tijd te versnellen of te vertragen. Ook hebben mensen altijd roesmiddelen gebruikt die hun bewustzijn veranderden. Zo gaan mensen door alcohol op in het nu - 'morgen is er weer een dag' - dat geeft rust en ontspanning. Het verleden is minder massief, de toekomst is ver weg en er is niets om bang voor te zijn. Geestverruimende middelen kunnen de tijd uitrekken, minuten

lijken uren, een geluksgevoel duurt een eeuwigheid. Het bestaan is van het moment vervuld. En achteraf blijft de verwondering hoe het leven boven zichzelf uitgetild kan worden, hoe de tijd te manipuleren is. Daarmee geeft het een doorblik in de wijze waarop wij de tijd in het leven van alledag ervaren. Maar hallucinerende middelen hebben een keerzijde: als het middel slecht valt, lijkt het leven een nachtmerrie waaruit geen ontwaken mogelijk is. In sommige gevallen duwen deze middelen iemand net over het randje in de psychose.

Schuivende tijd

Veranderingen in de tijdsbeleving zijn uitermate spannend en kunnen nieuwe inzichten opleveren, zo lang ze maar tijdelijk zijn. Zo niet dan zijn ze tamelijk verwoestend. Als er iets grondig misgaat in een mensenleven, begint de tijd te schuiven en tuimelt onze wereld. Pas dan raakt iemand ervan doordrongen hoe het tijdsbewustzijn hem tot mens maakt, hoe het zijn functioneren bepaalt en hoe het communicatie mogelijk maakt. Of als hij het zelf niet merkt dan zijn omgeving wel. Een soldaat die terugkeert van een oorlog waarin hij gruwelen heeft meegemaakt of begaan, raakt in verwarring over wie hij werkelijk is. De aard van zijn persoon is beschadigd en moet hersteld worden. Dat betekent ondermeer dat hij opnieuw een verbinding moet zoeken tussen zijn verleden, heden en toekomst.

Een wel zeer angstaanjagend verstoord tijdsbesef is geheugenverlies. Een man op een fiets wordt geschept door een auto. Een bruisende intellectueel van midden veertig. Drie jaar later vertelt hij hoe hersenletsel zijn leven heeft veranderd: "Heel geleidelijk aan wordt me pas een beetje duidelijk hoe het met me gegaan is. Ik ben de laatste tien jaar van mijn leven kwijt. Ik herinner me een paar grote lijnen maar geen details. Alles van voor 1984 weet ik nog, mijn studie, mijn werk, de eerste fase van mijn proefschrift. Maar daarna, het is weg, zwart, nog steeds. Als ik mezelf in de spiegel zie, denk ik: dat kàn toch niet, zò oud. En mijn collega's, hoe is het toch mogelijk dat die al rond de vijftig zijn? Het is een boze droom, ik beleef het niet als realiteit. Alles is door elkaar gehusseld, het is moeilijk te begrijpen hoe mijn hoofd nu werkt. Nieuwe kennis onthoud ik slecht. Ik heb moeite om verbanden te zien. Daarom ben ik ook afgekeurd, omdat niets blijft zitten. Volgende maand word ik officieel invalide. Systematiseren gaat me nog steeds goed af, mijn intelligentie is niet aangetast, als ik maar niets hoef te onthouden. Een tijdje heb ik vrij fanatiek alles opgeschreven, maar dat lost niets op, want dan moest ik telkens in dat schrift kijken. Vroeger was een agenda een hulpmiddel, nu is het mijn houvast. Ik ben het perspectief in de tijd kwijt, daar word ik constant mee geconfronteerd."

Mensen met een trauma zijn bevangen door het verleden. 'De tijd houdt niet op met niet voorbij te gaan'.

"Het is een proces van rouw. Ik ben mijn oude persoon verloren, mijn werk, alles wat ik deed. Intussen heb ik wel weer enigszins een patroon gevonden, met hulp van mijn vrouw, vrienden en collega's. Het grootste probleem is dat ik de continuïteit in de tijd kwijt ben, de diepte. Ik moet goed uitkijken dat niet allerlei impressies à la minute zijn, oplossen in het niets. Ik weet dat het vroeger allemaal automatisch ging. Je kunt niet vatten waarom dat nu niet meer lukt. Het is nog steeds treurigmakend, dat besef, deze realiteit."

Vijf mentale werelden

Tijd is het verbindende element van ons bewustzijn. De menselijke geest

FOTO: PIET DEN BLANKEN/HH

kenmerkt zich door een complexe tijdsbeleving. We leven niet met één tijd maar met vele soorten tijd. De Amerikaanse analyticus J.H. Fraser, de stichter van de 'International Society for the Study of Time, onderscheidt vijf mentale werelden die corresponderen met vijf tijdsniveaus. In de voordrachtenbundel 'De psychische klok, Psychoanalytische opvattingen over tijd en tijdsbeleving' (Boom 1996) vat A. Stufkens ze samen.

In de *wereld van de symbolische orde*, heerst de hoogste vorm van menselijke tijdsorganisatie: de humane tijd. Heden, verleden en toekomst zijn met elkaar verbonden. Mensen zijn autonoom, afgegrensd van de ander, ze kennen vrijheid, angst, conflict en schuld en ze denken in causale verbanden. In de *instinctieve wereld* heerst het primaat van het heden. Verleden en toekomst zijn ondergeschikt. Gedrag is doelgericht, gebaseerd op directe waarneming en verbanden zijn intentioneel. Op het derde niveau, in de *wereld van het nu*, heersen de bio-ritmes. De tijd is continu en richtingloos. Het is de wereld van droominhouden en van de vroegste kindertijd. Oorzaak en gevolg zijn verwisselbaar.

In de *voortemporele wereld* heerst fragmentatie. De continuïteit van het zelf is verbrokkeld. Ook dit is een wereld van droominhouden, maar ook van psychotische beelden. Er is weinig onderscheid tussen tijd en ruimte. De verbanden zijn magisch.

In de *atemporele wereld* ten slotte heerst de echte tijdloosheid. Tijd drukt zich uit als ruimte, alles gebeurt tegelijkertijd. Het is de wereld van de demente en schizofrene chaos.

Gezien vanuit de humane tijd zijn de vier lagere niveaus weliswaar primitief, maar zo zegt Fraser, ze zijn in ieder van ons aanwezig en horen onverbrekelijk bij het menselijk bestaan. Tijdsbeleving op het hoogste niveau is niet mogelijk zonder dat alle andere niveaus doorlopen worden en erin meeklinken. Bij psychische stoornissen krijgen een of meer lagere niveaus de overhand en delft de humane tijd het onderspit, en daar gaat het fout. De normale tijdsordening is in de war geraakt, of dat nu komt door onze genen, onze fysiologie, ons verleden of ons heden. Of door een combinatie van factoren, hetgeen meestal het geval is.

Iedereen kent wel magische gedachten, destructieve opwellingen, seconden van redeloze angst, flitsen van groot-

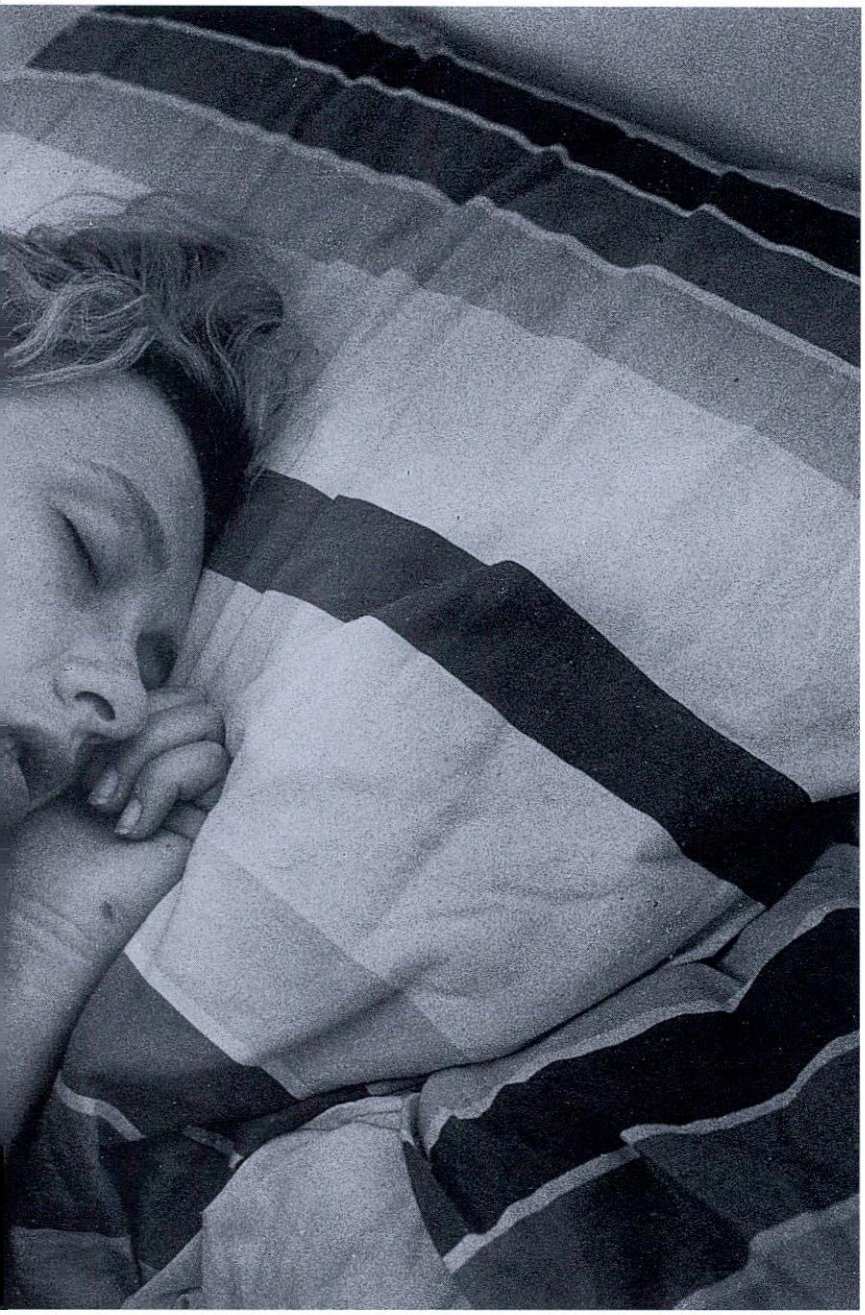

Wie zich zijn dromen herinnert, weet dat de tijds-ordening daarin vaak een warboel is.

Psycho-Sociale Begeleiding / Counseling

In september 1996 begint een nieuw studiejaar van de opleiding tot **psycho-sociaal werkende** ; inmiddels het **22-ste**, waarvoor men zich kan aanmelden.

De opleiding is bedoeld voor diegenen die de **hulpverlening of begeleiding** op psycho-sociaal vlak op een **professioneel** niveau willen brengen en voor diegenen die op een **effectieve** en **humane** wijze anderen hulp willen verlenen of begeleiden.

De opleiding kenmerkt zich door een **brede** aanpak en een combinatie van **klassieke** en **holistische** benaderingen van psycho-sociaal werk met een sterk **praktijk-gericht** accent. De 3 1/2 -jarige opleiding is op HBO-niveau . In beginsel is een voor-opleiding op HAVO / MBO of vergelijkbaar niveau en een minimum leeftijd van 21 jr vereist.

Colleges / workshops worden om de 14 dagen in Utrecht op de zaterdagen gegeven (18 x). Daarnaast worden trainings-weekenden gegeven op diverse locaties in het land (6 x).

De voortgezette opleidingen zijn bedoeld voor diegenen die reeds de opleiding tot psycho-sociaal werkende hebben doorlopen of een vergelijkbare opleiding hebben genoten en zich nader willen verdiepen in een bepaald aandachtsveld :

*VO - seksespecifieke psycho-sociale begeleiding (1jr)
*VO - organisatiegerichte psycho-sociale begeleiding (1,5 jr)
*VO - kunstzinnige en creatieve psycho-sociale begeleiding (1jr)
*VO - transpersoonlijke psycho-sociale begeleiding (2 jr)

Stichting Psycho-Sociale Opleidingen

Wijnesteijnlaan 4, 3525 AL, Utrecht. Tel. 030-2803819

Rook

Wij zitten en roken en praten alsof
dit leven niet ons maar een ander betrof,

alsof wat de wereld zo vreselijk maakt,
de dood en de liefde, ons beiden niet raakt.

De rook vult de kamer, het regent gestaag,
en morgen en gisteren zijn als vandaag.

Wij zitten en roken en zeggen niet veel,
wij hebben geen deel aan het grote geheel,

wij hebben geen weet van het reddeloos leed
dat eindeloos omgaat op deze planeet.

Wij zien langs het venster de tijd die verglijdt.
Men is ons daar buiten al eeuwenlang kwijt.

Jean Pierre Rawie
Uit 'Woelig stof', uitgegeven door Bert Bakker, Amsterdam

heidswaan. Ze komen op en drijven weer over, soms zijn we het onszelf amper bewust. Het zijn de geluiden uit die vier lagere mentale werelden en ze zijn geen reden tot ongerustheid. Pas als ze langere tijd de boventoon voeren en ons leven beheersen, is er echt iets aan de hand. Hoe die lagere mentale werelden tot uitbarsting kunnen komen, vertelt een vrouw die al jaren ernstig gebukt gaat onder een manisch depressieve stoornis. "Op zo'n moment ben ik in de zevende hemel. Ik heb twee werelden: een als ik normaal ben, die ervaar ik als duf en grauw, en een als ik in de war ben, die is vol magie en allerlei machten. Maar soms wordt het ook heel angstig. Eén keer dacht ik dat ik in de hel was beland maar niet dood was. Dat was heel gevaarlijk, dus ik moest zo snel mogelijk zorgen dat ik doodging. Toen ben ik voor de tram gaan liggen. Ze zeggen dat ik de laatste keer iemand heb geslagen. Zelf weet ik niet alles meer, dat maakt je ook erg onzeker. Het is altijd moeilijk uit elkaar te houden wat je zelf bent, wat je kwaal is en wat de medicijnen doen. Ik voel het telkens als falen dat ik me weer zo totaal heb vergist. Heel veel tijd zou ik er liever niet meer willen zijn. Vroeger was dat anders, toen kon ik met die manische perioden leven, toen gebeurde het om de vier jaar, maar gaandeweg werden de tussenperioden korter. De laatste tijd ben ik wel elk half jaar in de war, voordat de depressieve periode voorbij is word ik al weer opgenomen."

Voor mensen die in een manische toestand verkeren is er alléén maar heden. Verleden en toekomst verdwijnen, het dag- en nachtritme wordt opgeheven. Ook bij mensen met schizofrene en borderline-stoornissen verdicht de tijd zich tot het hier en nu. Alles gebeurt tegelijktijdig in een grote chaos, waardoor het nu betekenisloos kan worden. Verleden en toekomst verdwijnen in een innerlijke leegte. Bij tijd en wijle vullen ze die ondraaglijke leegte op met korte, hevige prikkels: ze brengen die teweeg met eetaanvallen, drinken, druggebruik, sexuele uitspattingen, zelfverminking, als ze maar iets voelen. Alles beter dan die leegte, die in het heden stilstaande tijd.
Mensen met een trauma zijn bevangen door het verleden. Het verleden is zowel heden als toekomst. Of zoals de Franse filmer Claude Lanzmann, de maker van Shoah, zegt: 'De tijd houdt niet op met niet voorbij te gaan.' Vaak is die onvoltooid verleden tijd het verleden dat niet verteld is, het verdrongene dat zich niet laat vergeten, maar dat blijft bestaan als een onderstroom van onrust. Ook iemand die depressief is wordt volledig in beslag genomen door het verleden. Hij beleeft zichzelf als vlak en eendimensionaal. Het verleden was al niets, het heden is somber en heeft geen waarde, de tijd staat stil, een toekomst is er niet en elk perspectief ontbreekt.
Een fixatie op de toekomst is een symptoom van mensen die kampen met een dwangneurose. Ze zijn in nietaflatend gevecht met de vijand: de tijd. Het heden moet verdragen worden, het verleden is een opeenstapeling van hedens, alleen de toekomst doet er toe en die toekomst moet perfect zijn.

Bij psychische stoornissen is de normale tijdsordening in de war geraakt

De psychische klok

Psychische ontregelingen en gestoorde tijdsbelevingen zijn twee kanten van dezelfde medaille. Daarom, zo zegt psychoanalyticus A. Stufkens in 'De psychische klok', maakt hij met de patiënt tijdreizen. In de analyse wordt de klokketijd drie kwartier lang tussen haakjes gezet en heerst tijdloosheid. Het rijk is aan de associaties, dromen en fantasieën van de man of vrouw op de sofa. Analyticus en patiënt zitten in een tijdmachine en komen terecht in innerlijke werelden van de patiënt waarin andere tijdsordeningen heersen. Verleden mag toekomst zijn en de toekomst mag nu doorleefd worden. Ze komen in lagere regionen van het bewustzijn terecht. Uiteindelijk draait het erom al die regionen onder het primaat van de humane tijd te brengen. Het is een poging om de tirannie van het verleden onschadelijk te maken. Pas als de humane tijd heerst over de andere tijdsordeningen, kunnen heden, verleden en toekomst weer in een zinvolle verbinding met elkaar komen - zodat de tijd weer gaat stromen en er weer een toekomst ontstaat, zodat de tijd geen gevangenis of vijand meer is maar een veilige bedding.

TEKENING: SYLVIA WEVE

Tijd duurt niet in alle culturen even lang, daarom lijken een dag wachten in Nigeria en het Limburgs kwartiertje op elkaar. Ook religie beïnvloedt het tijdsperspectief: een herschepping over 4320 miljoen jaar geeft een andere levenshorizon dan een definitieve laatste rustplaats. Een verkenning.

Van rubberen uur tot Limburgs kwartiertje

DOOR TIJS VAN DEN BOOMEN

De Antilliaanse historicus **James Schrils** is een druk bezet man, toch maakt hij meteen tijd voor een interview. "Mijn hele agenda staat vol tot na de zomer. Ik moet toch schipperen voor een afspraak, dus kunnen we het net zo goed meteen doen." Schrils heeft een hard oordeel over de stiptheid van zijn landgenoten: "De apathie is zo groot, uren te laat komen op een afspraak is normaal. Er heerst een cultuur van armoede: leven van dag tot dag. Vooral op mijn geboorte-eiland Curaçao is het een ramp. Ik sta erop dat mensen op tijd komen en dan krijg ik steevast te horen: 'Ach man, doe niet zo *makamba*, doe niet zo Nederlands.' Deze houding is volgens Schrils geen kwestie van luiheid. "Met carnaval pezen mensen dag en nacht om de praalwagens af te krijgen. Dan is de discipline groot en wie zich dan niet aan zijn afspraken houdt, krijgt enorm op zijn donder. Het grote verschil is dat er met carnaval individuele eer te behalen is."

Tijd is een cultureel bepaalde constructie. Zandlopers en atoomklokken meten geen tijd, ze registreren slechts hun eigen beweging. Op een planeet zonder leven, waar stormen het zand van de ene plek naar de andere blazen en weer terug, is er geen verschil tussen vroeger en later. Een film van die planeet zou slechts eindeloos herhaalde beweging laten zien, zonder richting of doel. Levende wezens geven pas richting aan de beweging: ze worden geboren, groeien en sterven. Die film kan nog maar in één richting worden afgespeeld. Maar het verloop en de betekenis er van worden niet in elke cultuur hetzelfde geïnterpreteerd. Zo zien we in het Westen tijd als een lineair proces: een weg die zich vanuit het verleden door het heden uitstrekt tot in de toekomst. Net als afstand is de tijd voor ons meetbaar en in stukjes te verdelen. Elk schijfje tijd bestemmen we voor een aparte activiteit, we doen één ding tegelijk. De protestantse invloed op onze tijdsbeleving is moeilijk te overschatten. De nadruk op de individuele verantwoordelijkheid en prestaties dwingt de mens tot beheersing van zijn tijd. Op het moment dat ledigheid werd bestempeld als 'des duivels oorkussen', werd tijd iets dat kon worden gezaaid, gespaard, maar ook verspild. De deelbare en planbare tijd was één van de pijlers voor de industriële revolutie.

Nieuwe mentaliteit

Nederland begon zich pas echt met de Antillen te bemoeien toen er begin deze eeuw olie werd gevonden. James Schrils: "De eilanden werden in één

FOTO: ABC-PRESS/MAGNUM/MARTINE FRANK

klap van buitenaf gemoderniseerd, zonder dat iets van de resultaten ten goede kwam aan de bevolking. Er ontstond geen nieuwe gezamenlijke cultuur. Daarbij kwam nog eens de erfenis van de slavenmentaliteit - zoveel mogelijk lijntrekken als de meester niet kijkt." Ondanks deze verklaring pleit Schrils niet voor een begrijpende houding als iemand te laat op een afspraak komt: "De gevolgen van dat welzijnsgezwam zijn funest, er moet wat veranderen anders glijden de Antillen af in lethargie en armoede. Er moet een nieuwe mentaliteit worden gecreëerd, maar mijn god, wat is dat moeilijk. Het is ook zo lekker makkelijk om geen rekening te houden met tijd en aan te wippen als je zin hebt. Maar je kunt geen welvaart en beschaving krijgen zonder stress, dat is de prijs."
Schrils studeerde in de jaren zeventig geschiedenis in Groningen en kwam tien jaar geleden definitief naar Nederland. Zijn protestantse vader kwam van Curacao en zijn katholieke moeder uit Venezuela. "Mijn vader hield strak aan de tijd vast, mijn moeder niet. Het verschil tussen protestanten en katholieken zie je ook perfect weerspiegeld in Noord- en Zuid-Amerika. Door mijn afkomst sta ik tussen beide culturen in. Ik werk keihard - 60, 70 uur in de week. Maar als ik thuiskom ben ik meteen totaal relaxed. Wij Antillianen krijgen geen hartaanval. Mijn vrouw wordt soms heel boos als ik uren op de bank 'niks zit te doen'. Maar die tijd heb ik nodig, gewoon een beetje zitten om mijn leven op orde te zetten."

'Voor de beleving van tijd maakt het verschil of je denkt dat jij de wereld bepaalt, of de wereld jou'

De tijd als autonoom verschijnsel is nauw verbonden met een welvarende, geïndividualiseerde samenleving met veel concurrentie. In zo'n wereld levert plannen iets op, in ontwikkelingslanden nauwelijks. De techniek geeft ons de mogelijkheid om de tijd steeds verder los te maken van zijn context, we dragen hem zelfs triomfantelijk mee om onze pols. Tijd is iets waar je macht over hebt, dat je indeelt naar eigen believen.
In een groot deel van de Derde Wereld hebben mensen veel minder grip op hun tijd. De dienstregeling van een bus wordt bepaald door het aantal passagiers, de bus vertrekt pas als hij vol is. Reizigers weten dat er niets anders op zit dan te wachten. Omdat iedereen op de hoogte is van deze beperkingen, wordt er ook geen aanstoot aan genomen als iemand veel te laat komt. Het is verleidelijk om deze relaxte omgang met tijd te romantiseren, maar in werkelijkheid is het vooral een kwestie van overmacht. Toen een Nederlandse busmaatschappij afgelopen herfst in Vietnam volgens een vaste dienstregeling ging rijden, verzevenvoudigde het aantal passagiers in een half jaar.

Acceptabele wachttijd

"Voor de beleving van tijd maakt het een fundamenteel verschil of je denkt dat jij de wereld bepaalt of de wereld jou", zegt consultant **Joris de Bie** van het Koninklijk Instituut voor de Tropen. Zijn trainingen voor multinationals worden bezocht door werknemers uit vele landen. "Pas als je denkt dat je de wereld kunt bepalen, wordt tijd essentieel: je moet gaan plannen en controleren. Als iemand zich niet aan een afspraak houdt, heb je het gevoel dat er tijd van je wordt gestolen. Amerikanen zijn daarin nog veel extremer dan Europeanen, voor hen zijn wij Afrikanen. Een half uur te laat komen omdat je in de file zat, is daar niet acceptabel, dan

had je het maar beter moeten plannen. In de Arabische wereld is de omgeving sterk bepalend. Daar kan iemand wegblijven van zijn werk omdat een oudere broer hem heeft opgedragen om voor zijn oma te zorgen. Voor zo'n man vertegenwoordigt de oudere broer een grotere macht dan de werkgever."

De trainingen van De Bie hebben als belangrijkste doel mensen te laten inzien dat ze niét hetzelfde zijn: "We laten ze elkaar duidelijk maken hoe hun cultuur werkt, bijvoorbeeld aan de hand van de vraag hoe lang iemand hen mag laten wachten voor ze excuses verlangen. De meeste Nederlanders accepteren tussen vijf en tien minuten, sommige Nigerianen wachten 24 uur zonder vragen. Als iemand te laat komt, zal hij wel een goede reden hebben. Let wel, het gaat hier om mensen die voor hun wérk altijd op tijd komen."
Zonder inzicht in de culturele verschillen is samenwerking volgens De Bie niet mogelijk: "Stel een Nigeriaan vraagt een vrije dag omdat hij zijn oma moet begraven, terwijl hij dat al tien keer eerder heeft gedaan. Hij bedoelt dan meestal dat er iets ernstigs is waarover hij niet kan vertellen, dat hij er niets aan kan veranderen en dat het van hetzelfde gewicht is als de dood van zijn oma. Als je dat begrijpt, ben je al een heel stuk verder. Dat wil niet zeggen dat je het klakkeloos moet accepteren - op dat moment kun je juist grenzen stellen. Niet door je op regels te beroepen maar door al bij aanvang van het contract vast te leggen dat de directe baas van de man beslist."
De situatie bepaalt welke cultuur zich moet aanpassen. Eenzijdig opleggen van een andere tijdsordening is niet mogelijk. Joris de Bie: "Dat is alsof je een bloem probeert over te planten door haar simpelweg af te snijden: dat lukt niet. Je moet steeds kijken naar de cultuur en de belangen die daarin spelen. Het idee dat 'zij' achterlopen is onzinnig. Je kunt veel beter met respect zoeken naar werkbare aanpassingen."

In traditionele culturen wordt de tijd bepaald door de natuur

Bij het begrip tijdsbeleving wordt vaak alleen gedacht aan het nakomen van afspraken. Als iemand stipt op tijd komt, heeft hij de westerse tijdsbeleving overgenomen. Maar stiptheid is slechts één dimensie van tijdsbeleving. Oud-ambassadeur **R. van den Berg**, sinoloog en Nederlands diplomaat in verschillende Aziatische landen, zegt: "Japan is in de vorige eeuw al begonnen met de modernisering en heeft ons met stiptheid al lang ingehaald. Zoals met meer dingen slaan de Japanners ons om de oren met onze eigen hang naar efficiëntie. Ook in China en Korea is stiptheid erg belangrijk, maar dat wil niet zeggen dat ze onze tijdsbeleving delen. Indonesiërs zijn wat losser, zij kennen het Djam Karet, het rubberen uur. De tijd is er wat elastischer, de speelruimte die binnen de grenzen van de hoffelijkheid blijft, is een uur."
In China heeft het confucianisme sterk bijgedragen aan een vrij strikte tijdsbeleving: "Tijd wordt gezien als een instrument om beschaving te brengen, een ordenend principe dat mensen dwingt om zich te beheersen. Maar Chinezen zijn beter in staat dan wij om tijd voor zich te laten werken. Net zoals gezondheid en eten is tijd een element waarmee je moet woekeren. Chinezen zijn nooit gehaast, geduld is voor hen een deugd. Het maakt geen indruk om te benadrukken hoe overvol je agenda is, dat is net zo vreemd als in het Westen steeds verkondigen dat je op zwart zaad zit. Die rust zit ook in de cultuur van het land: het verleden is enorm uitgestrekt en die duizenden jaren worden geprojecteerd in de toekomst. In Europa verplaatste de cultuur zich veel sterker: landen kwamen op en gingen weer onder. En ook de Chinese natuur heeft bijgedragen aan de rustige manier van plannen: de seizoenen geven er veel houvast, op de kalender staat aangetekend wanneer het niet meer vriest en wanneer de regens beginnen."
Aanpassing aan een andere tijdsordening vindt Van den Berg niet moeilijk. "Tijd is slechts een praktisch middel om afspraken te maken, het betreft geen principe. Je moet in het begin gewoon goed kijken. Het enige waar ik echt aan moest wennen was dat mensen soms te vroeg komen. De reis is dan sneller gegaan dan verwacht en ze bellen gewoon aan. Je moet even leren ze thee en wat lectuur te geven, dan wachten ze rustig tot je klaar bent."

Verschillende opvattingen van tijd

In traditionele culturen wordt de tijd bepaald door de natuur: het ritme van dag en nacht, van de maanstonden en de seizoenen. In deze zogenaamde *cyclische* opvatting komt alles terug, er is geen echte toekomst. Verleden en toekomst vloeien in elkaar over: zo is het

Voor Indonesiërs is een uur de speelruimte die binnen de grenzen van hoffelijkheid blijft: het rubberen uur

FOTO: IAN BANNING/HH

Oma met kleinkind in West-Sumatra (Indonesië)

gebeurd en zo zal het gebeuren. De cirkels van geboorte en dood rijgen zich aaneen in een eindeloze reeks. Vooruitgang is niet te bereiken en de slang blijft in zijn eigen staart bijten om de cirkel gesloten te houden. Het verleden is een voorafschaduwing van de toekomst en is daarvan niet scherp te scheiden. Voornemens om iets te ondernemen worden besproken alsof het doel al bereikt is. De tijd wordt niet opgevat als een lijn, maar als ruimte. Zo zien Algerijnse plattelanders tijd als een serie eilandjes van verschillende duur in het grote water van het tijdloze. Zonder bezigheden is er geen tijd en geen tijdsbeleving.
In zulke traditionele culturen lopen activiteiten veel meer door elkaar. Besprekingen vinden plaats waar iedereen bij is, wachtenden in de winkel bemoeien zich met de leverancier die vers brood komt leveren. In onze ogen een onpraktische manier van werken, maar het benadrukt wel steeds de verbondenheid van de gemeenschap en de context waarin activiteiten plaatsvinden. De tijd is verre van autonoom: alles is met alles verbonden. Deze tijdsopvatting laat geen grote structuren toe omdat delegeren problemen geeft. Bureaucratieën dijen makkelijk uit en dwingen mensen tot eindeloos wachten als ze niet over de juiste connecties beschikken.
Naast deze culturen met een cyclische tijd zijn er traditionele samenlevingen met een *procedurele* opvatting over tijd, zoals bij de Amerikaanse indianen. Dingen worden pas gedaan als de tijd rijp is, als alle omstandigheden kloppen. Dat moment is niet te plannen of af te dwingen. De procedure bekorten om tijd te winnen, is voor deze culturen net zo onzinnig als het bij ons zou zijn om de tweede helft van een voetbalwedstrijd achterwege te laten om de planning te halen.

De westerse cultuur vat tijd vooral *lineair* op, maar kent ook sporen van andere tijdsopvattingen. Het politieke bedrijf vereist bijvoorbeeld dat alle procedurele stappen worden gezet. Soms kosten die stappen te veel tijd en gaat het moment van ingrijpen voorbij, zoals bij de vorming van stadsprovincies. Ook het persoonlijk leven is doordrenkt van cyclische en procedurele tijd. Zo is het niet acceptabel om met de agenda in de hand te plannen wanneer we vrijen. Het feit dat het weekend de beste tijd is voor de liefde omdat werk en stress dan het minst een rol spelen, beschouwen we liever als een toevallige omstandigheid. Afspraken met vrienden plannen wij weer wel met de agenda in de hand. In zuidelijke Europese landen wordt dat als een belediging ervaren.
Ook binnen onze samenleving lopen de tijdsopvattingen van groepen uiteen. In het zuiden van Nederland is het acceptabel om een kwartier te laat te komen, een tijdsoverschrijding die boven de rivieren tot gefronste wenkbrauwen leidt.

FOTO: PIET DEN BLANKEN/HH

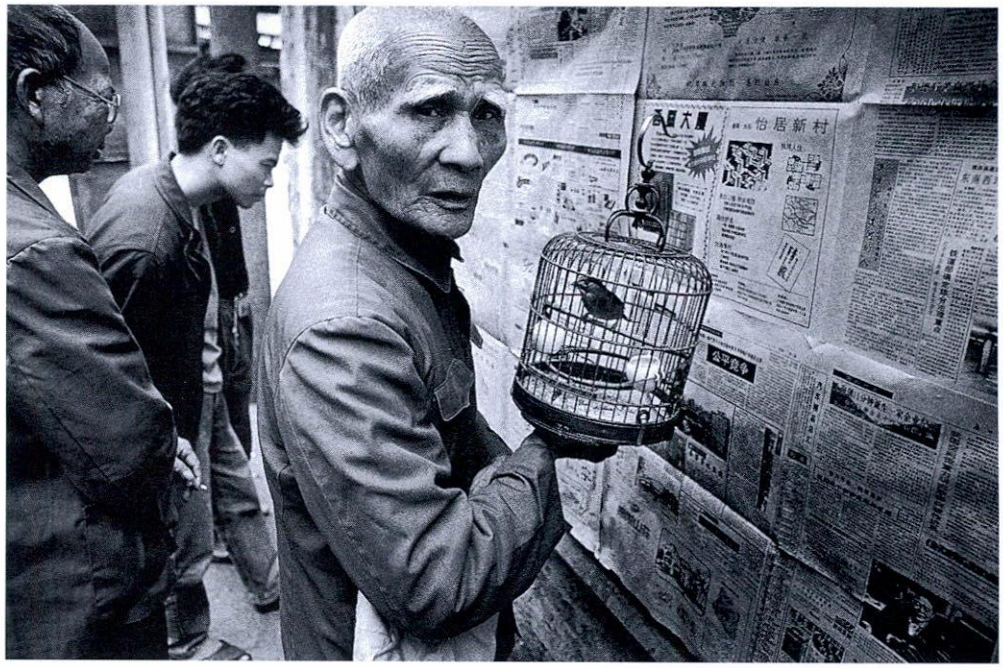

Man in China (Kanton)

Verschil stad-platteland

Het verschil tussen culturen mag niet worden overdreven, al is het alleen al omdat culturen voortdurend veranderen, vindt **Jak den Exter** van het Regionaal Bureau Interculturele Vraagstukken Peregrinus. Veel meer dan van een principieel verschil is er sprake van een tegenstelling tussen stad en platteland. "De verschillen binnen Turkije zijn groter dan tussen Ankara en Nederland. Voor gastarbeiders die van het platteland kwamen, was de overgang naar het Westen groot. Zij namen hun traditionele normen en waarden mee, bijvoorbeeld dat de komst van gasten een gelegitimeerde reden is om te laat te komen of zelfs helemaal niet op te dagen. In zo'n situatie achten sommigen het zelfs niet nodig om zich af te melden: het simpele feit dàt iemand niet komt, betekent dat er een geldige reden moet zijn. Bij ons geldt dat alleen als een gast minstens 35 jaar uit het oog is geweest. Dat afspraken niet werden nagekomen, kwam ook doordat mensen absoluut niet gewend waren aan agenda's."
De huidige tijd beschouwt Den Exter als een overgangstijd: "Je ziet dat de verschillen tussen de culturen slijten. Het is geen kwestie van volksaard." Hij vindt het belangrijk dat Nederlanders inzicht hebben in de manier waarop allochtonen omgaan met tijd, maar vervolgens gaat het er om praktische oplossingen te vinden en dat vereist aanpassing van de nieuwkomers. In een complexe samenleving zijn afspraken volgens hem onontbeerlijk.
Afspraken niet nakomen, heeft niets te maken met luiheid. Zo pasten gastarbeiders van het Marokkaanse platteland zich in Nederland meteen aan een zestigurige werkweek aan. En Nederlandse winkeliers klagen juist over de 'oneerlijke concurrentie' van allochtone winkels die veel langer openblijven. De verwevenheid tussen werk en privé is bij hen nog groter en de winkel is tevens een ontmoetingsplaats. Precies zoals het dertig jaar geleden bij de Nederlandse middenstanders toeging.

Chinezen zijn beter in staat dan wij om tijd voor zich te laten werken

Moderne samenlevingen over de hele wereld gaan in grote lijnen hetzelfde om met tijd. Alleen mensen uit dorpen kunnen het zich permitteren om alle afspraken te laten schieten voor gasten. Met de islam heeft dat alles niets te maken volgens **Ghassan Ascha**, docent islam en vergelijkende godsdienstwetenschap aan de Universiteit van Utrecht. Die traditionele opvattingen verdwij-

IS HET MOLI DONDERDAG OF VRIJDAG?

nen volgens hem vanzelf. Toen hij in 1972 vanuit Syrië naar Parijs kwam om te studeren, had hij nauwelijks een tijdschok. "Ik kom uit Damascus, een miljoenenstad waar afspraken hetzelfde werken als hier. Daar klagen ze ook over het gedrag van plattelanders."

Tijd bij de islam

De tijdsopvatting binnen de islam is volgens Ascha niet eenduidig. "Orthodoxe islamieten hebben een lineair tijdsbeeld: in zes dagen heeft Allah de wereld geschapen en de tijd loopt door naar het Laatste Oordeel. Het volksgeloof heeft daarentegen een meer cyclische opvatting, daarin domineert het beeld dat de schepping elk jaar wordt hernieuwd. De 27ste nacht van de Ramadan staat daarbij centraal: in deze nacht van het lot zou worden bepaald wie geboren wordt, wie sterft en wie op bedevaart gaat." De lineaire opvatting heeft de islam gemeen met het jodendom en het christendom. Tussen schepping en Laatste Oordeel beweegt de wereld langs een rechte lijn. Of die lijn omhoog gaat of neerwaarts, daarover is verschil van mening mogelijk. Veel gelovigen verlangen naar het einde der tijden en de hemel, voor hen loopt de lijn omhoog. Maar diepgelovige islamieten beschouwen elk jaar dat hen verder verwijdert van de profeet Mohammed als een achteruitgang. Ook protestanten verlangen terug naar de oertijd van het geloof, naar de zuivere christelijke gemeenschap zonder paus en andere afvalligheid. Islamieten maken bij een afspraak vaak het voorbehoud *Inshallah* (als Allah het wil). Dat klinkt ons als een uitvlucht in de oren, maar vroeger was in Nederland de uitdrukking *Deo Volente* (als God het wil) - vaak zelfs afgekort tot D.V. - net zo gebruikelijk. De schrijver Gerard Reve ondertekent zijn brieven nog altijd met deze deemoedige toevoeging.

De humanistische tijd

"Elke religie streeft ernaar om de lineariteit van de tijd op te heffen omdat de oneindigheid voor mensen niet zinvol in het leven is in te bedden," stelt **Fons Elders**, hoogleraar theorie van de levensbeschouwing aan de Universiteit voor Humanistiek. "De tijd kan ten einde lopen in een zeer concreet paradijs vol vleselijk genot - zoals bij de islamieten. Of in de bron van veelvuldigheid van de Hindoes waarin de wereld elke 4320 miljoen jaar terugkeert en opnieuw ontstaat. Maar het kan ook in meer abstracte vorm van voortleving in het nageslacht, zoals bij de joden.
Het boeddhisme stelt dat alles verandert en dat geen enkele vorm blijft, of het nu een vuurvliegje is of een rotsformatie. Alles beweegt in een keten van oorzaak en gevolg. De staat van verlichting verschaft een fundamenteel inzicht in deze eindeloze keten en overstijgt daarmee de verandering zonder haar op te heffen. Het boeddhisme heeft daardoor veel minder hocus pocus nodig dan andere religies, je hoeft niets te geloven."

De moderne humanistische traditie hecht zeer sterk aan de opvatting van de tijd als oneindige lijn. Elders heeft daar moeite mee. "De rechte lijn is bij uitstek een mathematische constructie. Maar het is slechts één van de mogelijkheden. Andere opvattingen bevinden zich als lagen in ons bewustzijn, zoals de klok van leven en dood en van de dagelijkse ritmes. En bijvoorbeeld ook het mystieke inzicht van Augustinus dat de tijd alleen maar een vorm van menselijk bewustzijn is. Volgens hem zijn herinneringen slechts beelden die we op een tijdslijn plaatsen. Maar dat bééld is hier en nu. Als dat beeld wordt uitgeschakeld, bijvoorbeeld door een coma, verdwijnt ook het verleden." Met het filosofisch-spirituele humanisme probeert Elders tastenderwijs' de lineaire tijdsopvatting te nuanceren en te verrijken.

De bus vertrekt pas als hij vol is. Wachten is vooral een kwestie van overmacht.

Joris de Bie van het Tropeninstituut vindt het ook een denkfout om de tijd als rechte lijn als alomvattend te zien. "Het stipt hanteren van de tijd zal zeker wereldwijd toenemen, dat is onvermijdelijk met de toenemende vervlechting van de economische activiteiten. Maar dat is slechts één aspect. Het tijdsbewustzijn wordt ook door andere zaken bepaald. Ligt de nadruk op de taak of juist op relaties? Staat het individu centraal of het collectief? In een cultuur waarin het collectief en de relaties dominant zijn, verschuift de tijdshorizon. Kijk naar de Japanners: ze zijn zeer punctueel, maar tijd is voor hen geen autonoom gegeven. Het collectief geeft betekenis aan de tijd en bepaalt de spoed. Het verschijnsel dat Japanners zich dood kunnen werken, heeft daarmee te maken. De westerse tijdsbeleving is noodgedwongen al aan het verschuiven: lange termijn-planningen blijken te vaak niet te kloppen. Daarom worden we flexibeler en we beschouwen planningen steeds meer als een richtsnoer waarvan we kunnen afwijken. En dat vergroot weer het belang van relaties."

Ook de postmoderne cultuur heeft invloed op de tijdsbeleving. Bij moderne videoclips maakt de richting waarin de film wordt afgedraaid steeds minder uit, vooruit en achteruit lopen in elkaar over. De keten van oorzaak en gevolg wordt vervangen door een gelijktijdig naast elkaar bestaan van verschillende vormen. Gebeurtenissen raken los van hun geschiedenis en context en de nadruk komt steeds meer op het heden te liggen. De lijn van de tijd wordt vervangen door een wolk van gelijktijdige gebeurtenissen, een oneindig nu. De onwrikbaar ogende westerse tijdsordening begint te kraken.

FOTO: HARM MEIJER/HH

Overvolle bus in Karachi, Pakistan

JOHN ZWIERS

Dagen worden maanden en maanden jaren

28 augustus 1988 Ik moet weer pissen en druk op de bel. Ik denk dat ik nu een video-clipje of twee moet wachten voor die kolere-deur open gaat. Omdat ik geen horloge draag, gelden de clips als mijn tijdsaanduiding.

31 augustus Combinaties van drank, dope en heavy barbituraten deden me zes keer in de ambulance belanden. Alle dagen kreeg ik cadeau. Dagen worden maanden, maanden worden jaren. Allemaal gesponsord door de welzijnsstaat.
Vervelen is ook een bezigheid, want ik verveel me al weer een jaar of drie achter elkaar. Toppunt van mijn verveling is m'n dopegebruik. Soms verveel ik me op het Leidseplein, soms op de Dam, soms hier, dan weer daar. De verveling kent zijn gradaties. Daar wat minder, hier iets meer. Afkicken is vervelend. Berg beklimmen lijkt me ook heel vervelend. Van voetbal op de tv weet ik dat het stomvervelend is. Het vervelendst, denk ik weleens, zijn mensen die zich niet vervelen.

3 september Beetje lezen. Kopje thee om drie uur. Luchten.
Om vijf uur komt de broodmaaltijd. Godverdommes dierenasiel.
Kwart voor zeven. Korte toiletronde. Tanden poetsen.
Vijf voor zeven weer achter de deur.
Zeven uur koffie.
Half negen laatste ronde. Nog maar eens mijn gebit gepoetst.
Kwart voor negen 'The year of the dragon', via Film-net.
Dat is de zaterdag. Dat is het leven. Voor ons dus.
Maar het was een te gekke film. Twee uur zat ik niet vast. Ik was niet hier.

5 september Ik wacht op een volgende dag. Of eigenlijk wacht ik alleen maar op het daglicht. Dan kan ik wat gaan lezen of schrijven.
Al weer wat jaartjes geleden zaten enkele vrienden en ik in verschillende huizen van bewaring. We schreven brieven aan elkaar, zo nu en dan. Niet dat we elkaar veel te vertellen hadden. Daar waren de omstandigheden gewoon niet naar. De gebruikelijke shit over het verstrijken van de dagen. De verveling. Namen van bekenden die in of uit gingen.
Ook schreef een van ons gedichten, op het thema verveling

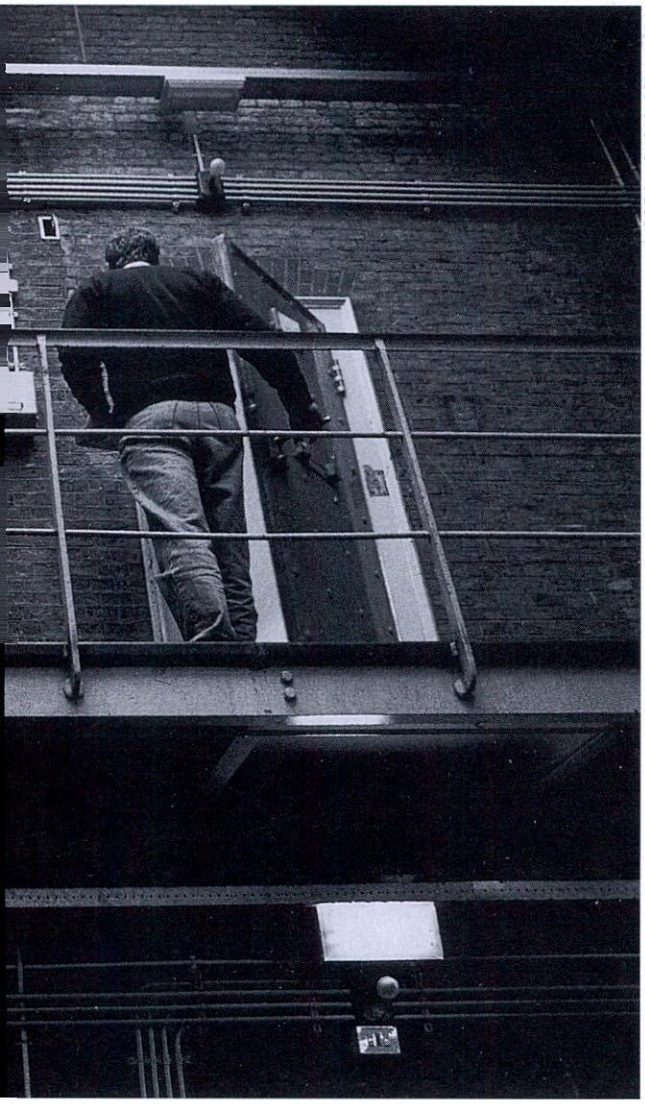

FOTO: CHRIS PENNARTS

uiteraard, en daarop probeerde de ander weer iets bij mekaar te dichten op het thema vrijheid. Wat moeilijk was. Zijn de dagen lang? Nee hoor. Ze duren maar vierentwintig uren ofwel veertienhonderdveertig minuten en de minuten vliegen voorbij.

8 oktober Het wachten is nu op de zaterdagse rijst met doppertjes en een soortement goulash. Wanneer ik dat verorberd heb ga ik een tijdje op m'n bed naar het plafond of naar de tv liggen staren. Het verschil valt moeilijk te zeggen. Het plafond is grauw-wit, de tv heeft meerdere kleuren en flikkert maar 'n beetje op mijn gesloten oogleden. Ik probeer wat slaap mee te pikken want de tijd die ik zo doorbreng is niet zo verspild als de tijd dat ik wakker blijf.

19 oktober Er is ruim een week voorbijgegaan sinds de laatste keer dat ik aan m'n dagboek gewerkt heb. Dat wil niets zeggen eigenlijk, enkel dat er niets te schrijven viel. Die week was vrijwel identiek aan de week daarvoor. En de week daarvoor. En voor de week hierna, verwacht ik ook niet dat er iets gaat gebeuren waarover ik me nu al druk zou moeten maken. De komkommers groeien het hele jaar door sinds er broeikassen gebruikt worden, daar zal het misschien mee te maken hebben. (-)
Ik ben hier vanaf begin augustus, deze eerste twee maanden zijn betrekkelijk snel omgegaan, gewoon een kwestie van wat gas terugnemen bij te hoge hersenactiviteit. Omdat ik televisie op cel heb lukt dat, want dat is de afzuigkap voor het gedachtenleven waardoor ik soms weleens word lastiggevallen.

26 oktober Toch al twee en een halve maand achter de kiezen. En deze dag is ook weer zonder veel nadenken en zonder veel moeite omgegaan, want nadenken duurt het langst. Ik betrap mezelf er weer op dat ik zit te denken dat ik nergens aan denk, dat is zeker niet voor het eerst, soms ben ik een week of langer in zo'n toestand en het zou er niets toe doen als ik die ene rotgedachte maar niet had. Fuck.

10 november En zo is het nu donderdag 10 november geworden, daar komt niets bij kijken, dat gebeurt gewoon van zelf.
Edoch, laat niet vergeten worden dat weken lang kunnen duren, vier ervan zijn al een maand en een maand is dertig dagen en die zijn te zamen zeshonderd en nog heel wat meer uurtjes, zolang duurt het ja.

4 december Jarenlang geleefd naar een nummer van Dr. John the Nighttripper, welks heet: 'Right time, wrong place'. De laatste tijd krijg ik 't idee dat ik weer begin te sporen, dat tijd en plaats met elkaar overeenkomen.

9 december We krijgen het weekeinde omgelegd.
Waarom heet het weekeinde? Voor ons is de gevangenis een doorlopende voorstelling. Weken, maanden, jaren, het maakt niets uit.
De demon tijd leek iets harder te lopen vandaag, geïnspireerd door mijn sportieve prestaties.

11 december Wat voor de werkende bevolking het weekeinde zijn mag, is voor ons de einddatum, de dag van ontslag. Een adempauze binnen het bestaan.

12 december Morgen is weer dinsdag en dat heb ik blijkens deze getypte vellen ook weer gehaald.
Een nacht kwam voorbij, we groetten elkaar en ik zei: tot over een week.

14 december De rest van de dag en de volgende werden omgelegd in grenzeloos vervelen. Ik zal me nu in deze poel werpen en wachten op nieuwe indrukken. Wachten tot de geest over mij komt. Of in me, of tot me, van voren of van achter, maakt me niets uit. Ik ben onzijdig.

18 december En gelukkig slaap ik op verveling ook goed in.

6 januari 1989 't Is twintig minuten over elf in de ochtend, morgen is het weer vrijdag en vanzelf komt daar de rest van de week achteraan. Wat zijn de problemen nu eigenlijk. Het systeem draait door.

10 januari Knikkebollend en videofilms bekijkend, vijf op een rij over drie dagen, geraken we door de moederkoek van het weekeinde heen. Er gebeurt niets en er kan je ook weinig gebeuren hier. Toch meen ik reeds lang het plafond van verveling bereikt te hebben. Heb genoeg gehad, ben murw. ■

Bovenstaande passages komen uit het dagboek dat John Zwiers bijhield tijdens zijn detentie in Leeuwarden en Doetichem. Twee maanden na zijn vrijlating, op 28 april 1989, werd hij dood gevonden op zijn woning. Een overdosis was hem fataal geworden. John werd vijfendertig jaar.

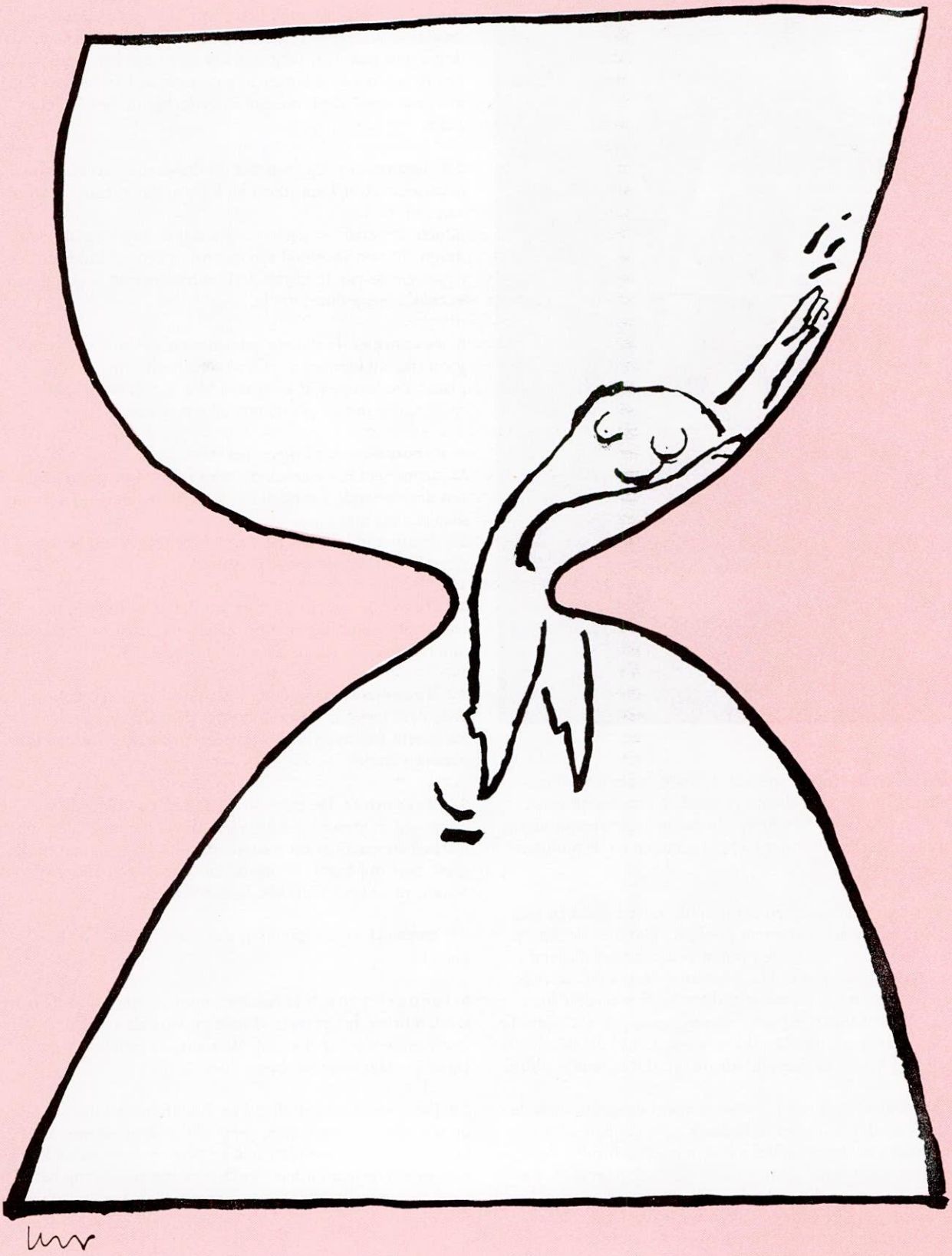

Zandloper

Ik keer het tijdglas telkenmale om,
alsof ik wat ik weet nog wil bewijzen;
ik lijk het *hoe* te zien, maar het *waarom*
maakt dat de haren mij te berge rijzen.

Want of ik al dan niet op deze wijze
een weinig nader tot het raadsel kom,
de liefste lokken heb ik zien vergrijzen,
en ook de mooiste monden worden stom.

In alles zit de kanker van de tijd;
in diepste zin is iedere ervaring
naast dit ontstellende voldongen feit

verachtelijk en niet terzake doend.
Ik ben nieuwsgierig naar de openbaring
die mij met deze aanfluiting verzoent.

Jean Pierre Rawie
Uit 'Woelig stof', uitgegeven door Bert Bakker, Amsterdam

Kostbare momenten op de drempel van de dood

Stervende mensen en degenen die hen in die laatste ogenblikken begeleiden, gaan een andere tijdruimte binnen. Het lijkt alsof de tijd stilstaat, alsof er al een soort voorgevoel is van de eeuwigheid, stelt Marie de Hennezel in haar boek 'De intieme dood'. De tijd die voorafgaat aan de dood is geen zinloos wachten op de dood, maar vaak juist een tijd van vervulling, zo laat Marie de Hennezel in haar boek zien.

DOOR MIRRE BOTS

Marie de Hennezel is die andere tijd - een soort stilhangen van de tijd die alles met innerlijke kalmte te maken heeft - vaak genoeg binnengegaan, want zij werkt al meer dan zeven jaar als psychologe en haptonome op de palliatieve afdeling van een ziekenhuis in Parijs. Daar brengen terminale patiënten die medisch gezien 'uitbehandeld' zijn, in een huiselijke omgeving hun laatste dagen of weken door. Ze krijgen er pijnbestrijding, optimale lichamelijke verzorging en psychologische begeleiding. Maar wat ze er vooral krijgen is liefdevolle aandacht, tedere zorg en respect voor hun persoon, ook al zijn hun lichamen geschonden of uitgemergeld. Juist daarin ligt de bijzondere waarde van deze aanpak, zowel in het centrum van Marie de Hennezel, als in de in ons land bestaande hospice-huizen en 'stervenshuizen' voor aidspatiënten.

Ze laat in haar prachtige en ontroerende boek, dat bijna als poëzie leest (en in Frankrijk al negen maanden op de bestsellerlijst staat) zien hoe belangrijk het is dat artsen en verpleegkundigen door alle lichamelijke aftakeling, verminkingen en etterende wonden heen het wezen van iemand blijven zien en daar respectvol mee omgaan. Zo schrijft ze bijvoorbeeld over de 40-jarige aidspatiënt Bernard, die ze op de dag voor z'n dood nog in bad hebben gedaan: 'Wat een weldadig moment voor dat stramme, broodmagere lichaam, dat zo stijf geworden was van het stilliggen! Een uur lang tederheid en aandacht. Heel zacht en voorzichtig hebben Michèle, de verpleegkundige, Simone, de ziekenverzorgster, en ik dat lichaam omgeven, totdat het zich tenslotte durfde overgeven aan de warmte van het bad. Drie vrouwen die zich liefdevol kwijten van die bij uitstek gewijde taak: het zorgen voor het lichaam van een stervende. Want er is een wijze van omgaan die doet vergeten dat het lichaam een geteisterd lichaam is, omdat de persoon in zijn totaliteit met tederheid wordt omgeven. Er is een wijze van omgaan die

FOTO: JAN BOGAERTS/HH

Marie de Hennezel: Mensen moeten niet sterven voordat de dood er is

de stervende in staat stelt zich tot het einde toe een levende ziel te voelen.'
Juist in die voortdurend oprechte aandacht en zorg ligt de kern waardoor mensen op een waardige en vredige manier kunnen sterven. En mensen doen dat volgens de Hennezel altijd op het voor hen juiste moment. Ieder die ernstig ziek is, krijgt de tijd die hij of zij nodig heeft om het leven af te ronden en los te laten. Het is vaak heel speciale tijd, waarin een grote innerlijke vrijheid en kalmte wordt ervaren. En dat strekt zich soms ook uit tot degenen die hen verzorgen. Ook zij komen terecht in die andere dimensie, waarin elk ogenblik ertoe doet. Zo schrijft Marie de Hennezel: 'Waken bij iemand die in coma ligt, is een heel bijzondere ervaring. Je verliest een beetje de notie van tijd en ruimte. Je hebt het gevoel dat je, eenvoudig door er te zijn, ondergedompeld bent in een soort eeuwig nu."

Mensen moeten niet sterven voordat de dood er is, is de opvatting van Marie de Hennezel en haar teamgenoten. Vandaar dat zij ook geen euthanasie toepassen, al zal een leven evenmin tot het uiterste worden gerekt. De behandeling is er puur op gericht om het lijden te verzachten. Een verzoek om euthanasie wordt niet gehonoreerd, al mogen mensen die wens wel uitspreken en zal er altijd naar worden geluisterd. Want daarachter ligt vaak een lijden van pschologische en affectieve aard. Vooral de lichamelijke aftakeling houdt mensen erg bezig. Hoe ver gaat deze nog door? Kan er dan nog wel van me gehouden worden? Dat anderen hun lichamelijke ontluistering weerzinwekkend zullen vinden en daardoor niet meer kunnen zien wie ze in wezen zijn, is wat men het meeste vreest. En die vrees wordt nogal eens vertaald in een doodswens of verzoek om euthanasie. Maar deze is meestal van tijdelijke aard, zo heeft Marie de Hennezel gemerkt. Ze zal er dan ook geen gehoor aangeven. Wel zal ze iemand die in zo'n tijdelijke donkere put zit, nooit aan z'n lot over laten maar naast hem proberen te staan en al haar inzet en zorg geven. En ze zal hem bijstaan om eventuele onopgeloste zaken of relaties uit het verleden helder te krijgen. In het boek blijkt meermalen hoe belangrijk dat is voor mensen die nog maar korte tijd te leven hebben. Hoe de verwarring die er om hen heen bestaat, bijvoorbeeld omdat ze met een paar familieleden niet in het reine zijn of dezen de waarheid over het naderende sterven niet onder ogen willen zien, tot veel innerlijke onrust en geestelijke verwardheid bij de zieke leidt. Sommigen vluchten zelfs in een soort coma. Zijn dit soort zaken echter opgehelderd, dan kunnen er op de drempel van de dood nog kostbare momenten ontstaan met veel diepgang, intimiteit en zelfs levensvreugde.

■

Marie de Hennezel, 'De intieme dood. Levenslessen van stervenden'. Uitgeverij Becht, Haarlem 1996.

Een wereld waar de tijd achteruit gaat

DOOR ALAN LIGHTMAN

Een beurse, bruine perzik wordt uit het vuilnis gehaald en op tafel gelegd om geel te worden. De perzik wordt geel en hard, wordt in een boodschappentas naar de groentewinkel vervoerd, op een plank gelegd, verwijderd en in een kist gestopt, naar de boom met roze bloesems gebracht. In deze wereld gaat de tijd achteruit.

Een verschrompeld vrouwtje zit in een stoel, ze beweegt bijna niet, haar gezicht is rood en opgezet, ze is bijna blind, ze is doof, haar adem komt schrapend door haar keel als het geritsel van dorre bladeren op stenen. Er gaan jaren voorbij. Er komt weinig bezoek. Geleidelijk wordt de vrouw sterker, ze eet meer, raakt de diepe rimpels in haar gezicht kwijt. Ze hoort stemmen, muziek. Vage vlekken condenseren tot licht, lijnen en beelden van tafels, stoelen en gezichten. De vrouw maakt uitstapjes vanuit haar huisje, gaat naar de markt, bezoekt af en toe een kennis, drinkt bij mooi weer thee in een theesalon. Ze haalt naald en draad uit de onderste la van haar dressoir en begint te haken. Ze glimlacht als ze haar werk prettig vindt.

Op een dag wordt haar echtgenoot met een bleek gezicht naar huis gebracht. In een paar uur tijd worden zijn wangen roze, hij staat voorovergebogen, strekt zich en praat tegen haar. Haar huis wordt hun huis. Ze eten samen, maken grapjes en lachen. Ze reizen samen door het land, gaan op bezoek bij vrienden. In haar grijze haar verschijnen bruine strepen, in haar stem klinken krachtige nieuwe tonen. Ze gaat naar een afscheidsfeest op het gymnasium, begint geschiedenisles te geven. Ze houdt van haar leerlingen en discussieert met hen na schooltijd. Ze leest in haar lunchpauze en 's avonds. Ze ziet vrienden en praat over geschiedenis en actuele gebeurtenissen. Ze helpt haar man met de boekhouding van zijn apotheek, wandelt met hem aan de voet van de bergen, vrijt met hem. Haar huid wordt zacht, haar haar lang en bruin, haar borsten stevig. Ze ontmoet haar man voor het eerst in de bibliotheek van de universiteit, beantwoordt zijn blikken. Ze loopt college. Ze doet eindexamen aan het gymnasium en haar ouders en zusters huilen tranen van blijdschap. Ze woont thuis bij haar ouders, wandelt urenlang met haar moeder in de bossen rond hun huis, helpt met de afwas. Ze vertelt verhaaltjes aan haar jongere zusje, ze wordt 's avonds in bed voorgelezen, ze wordt kleiner. Ze kruipt, krijgt de borst.

Een man van middelbare leeftijd stapt van het podium van een aula in Stockholm met een onderscheiding in zijn hand. Hij schudt de hand van de voorzitter van de Zweedse Academie van Wetenschappen, ontvangt de Nobelprijs voor natuurkunde, luistert naar het schitterende juryrapport. De man denkt even aan de prijs die hij gaat krijgen. Zijn gedachten gaan snel twintig jaar verder in de toekomst, als hij eenzaam met pen en papier op een kamertje zit. Hij zal dag en nacht werken, hij zal vaak een valse start maken en de prullenbak zal vol raken met mislukte series vergelijkingen en logische reeksen. Maar op sommige avonden zal hij naar zijn bureau terugkeren in de wetenschap dat hij dingen over de Natuur te weten is gekomen, die niemand ooit heeft geweten, dat hij zich in het bos heeft gewaagd en licht heeft gevonden, dat hij kostbare geheimen heeft ontdekt. Op die avond zal zijn hart kloppen alsof hij verliefd is. Het vooruitzicht van die keer dat zijn bloed sneller zal stromen, dat hij jong en onbekend is, niet bang om fouten te maken, overweldigt hem nu hij op zijn stoel in de aula in Stockholm zit, op grote afstand van de iele stem van de voorzitter die zijn naam noemt.

Een man staat aan het graf van zijn vriend, gooit een handvol aarde op de kist en voelt de koude aprilregen op zijn gezicht. Maar hij huilt niet. Hij kijkt vooruit naar de dag dat de longen van zijn vriend sterk zullen zijn, dat zijn vriend uit bed komt en lacht, dat ze samen bier drinken, zeilen en praten. Hij huilt niet. Hij kijkt halsreikend uit naar een specifieke dag, die hij zich uit de toekomst herinnert, wanneer hij en zijn vriend boterhammen zullen eten aan een lage, vlakke tafel, wanneer hij zal vertellen over zijn angst om oud en eenzaam te worden en zijn vriend zachtjes zal knikken, wanneer de regen langs de ruiten druipt.

Uit: 'Einsteins dromen'. Uitgeverij Meulenhoff Amsterdam.

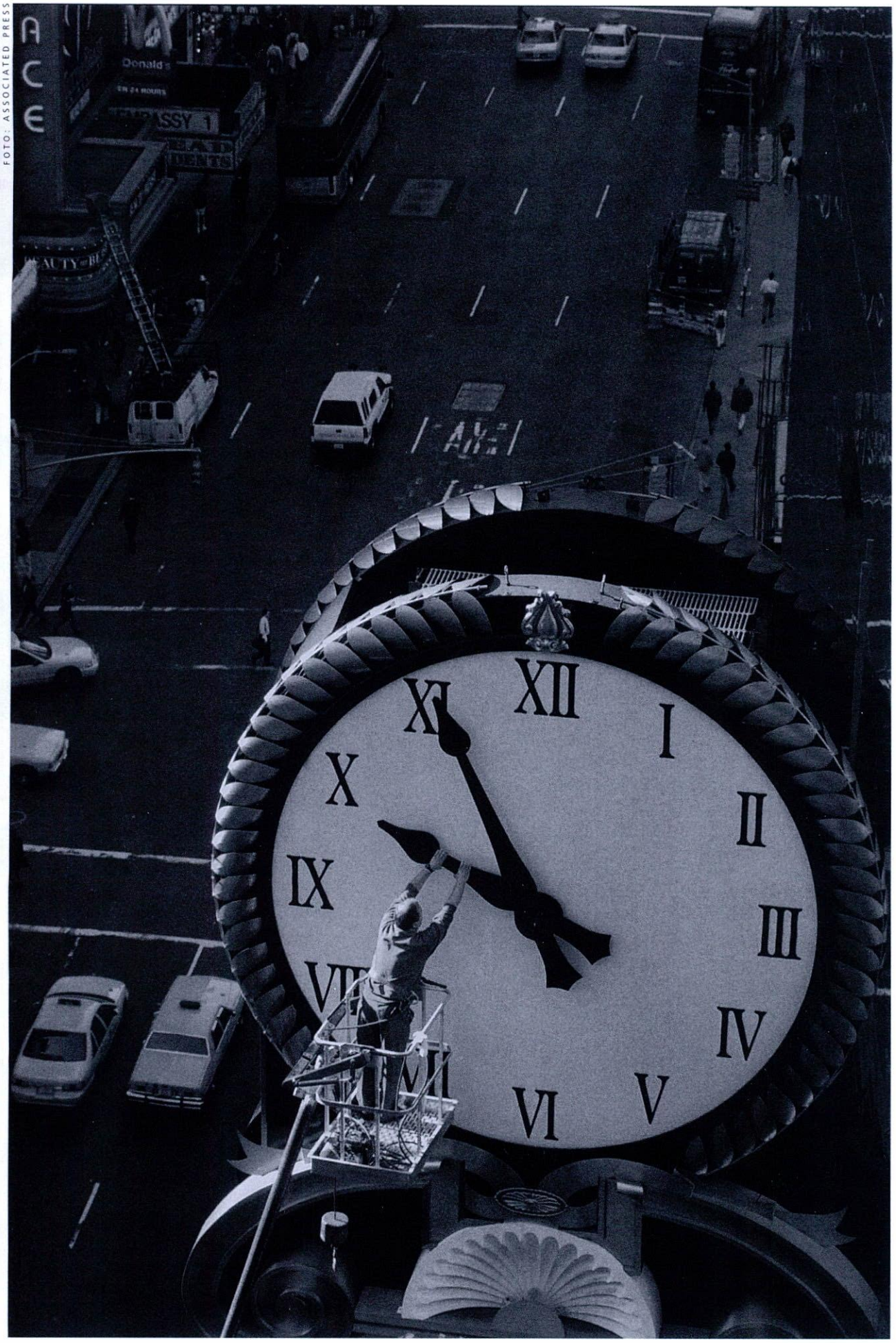

FOTO: ASSOCIATED PRESS

De tijd wordt een uur teruggezet aan het eind van de zomertijd. Time Square in New York

Het Humanistisch Verbond is een vereniging die opkomt voor humanistische waarden als zelfbeschikking, gelijke behandeling en verdraagzaamheid. Het onderzoekt steeds of nieuwe ontwikkelingen aan de kwaliteit van de samenleving bijdragen. Het probeert de discussie hierover te stimuleren door middel van plaatselijke bijeenkomsten, landelijke conferenties en publikaties. Centrale thema's zijn momenteel: de 'Bemoei je d'r mee prijs' actieve tolerantie, zorg over de positie van (chronisch) psychiatrische patiënten in de samenleving en in de algemene psychiatrische ziekenhuizen, consumptiemotieven in deze tijd, democratie en burgerschap en ethische aspecten van computerisering en informatisering. Het Humanistisch Verbond bestaat uit een 50-tal plaatselijke afdelingen, werkstichtingen en een Landelijk Bureau te Utrecht.

Voor de opbouw en het stimuleren van de vereniging en de afdelingen daar binnen zoeken wij een enthousiaste collega voor de functie van:

Consulent Verenigingszaken 1,0

Gezien de opbouw van het team gaat de voorkeur uit naar een vrouw die met een creatieve en resultaatgerichte instelling, kennis van zaken en inzicht in verhoudingen, een substantiële bijdrage kan leveren aan de opbouw en innovatie van de vereniging.

Wij verwachten dat zij/hij
- een goed en effectief contact realiseert tussen het bureau en de afdelingen in het land;
- afdelingen stimuleert om aan de hand van inhoudelijke thema's voor een breed publiek bezinningsactiviteiten te organiseren;
- nieuw kader werft en een bijdrage levert aan deskundigheidsbevordering;
- stimuleert dat het aantal belangstellenden en gebruikers van het landelijk en plaatselijk aanbod toeneemt;
- bereid is, waar nodig, ook 's avonds en in het weekend te werken.

Wij vragen
- afgeronde opleiding op ten minste HBO-niveau;
- kennis van en ervaring met leden/vrijwilligers-organisaties met een nadruk op opbouwwerk;
- communicatieve en stimulerende vaardigheden.

Wij bieden
- een uitdagende en afwisselende baan binnen een klein team, waar eigen inbreng gewaardeerd wordt;
- een aanstelling voor de duur van 1 jaar;
- arbeidsvoorwaarden conform de CAO-Welzijn;
- een salaris van minimaal f 4077,21 schaal (25) en maximaal f 4865,25 schaal (33) bruto per maand (fulltime);
- opname in Pensioenfonds PGGM;
- standplaats Amsterdam, werkgebied Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht.

Solliciteer door het schrijven van een sollicitatiebrief aan de directeur,
de heer M.P.R. van den Broecke, Humanistisch Verbond, Postbus 114, 3500 AC Utrecht.
Meer informatie bij de heer R.J. van Sijl, consulent verenigingszaken, telefoon 030-2392100.
Sluitingsdatum sollicitatie 24 juni, sollicitatiegesprekken van 1 tot 13 juli.

Rekenschap over de informatie-maatschappij

Een van de belangrijkste ontwikkelingen aan de vooravond van de 21ste eeuw is de informatisering van de maatschappij. De contouren van de 'informatiemaatschappij' worden al duidelijk zichtbaar. In Amerika wordt bijna even veel geld uitgegeven aan personal computers als aan televisietoestellen, een tendens die in Nederland ook wel zichtbaar zal worden. Televisie en de computer (en op niet al te lange termijn een combinatie van beide) worden zo een zwaartepunt in ieder huishouden. De vrijetijdsbesteding zal draaien om deze apparaten, maar ook op de werkvloer verovert de computer razendsnel een dominante positie.

In het juninummer van Rekenschap staat de vraag centraal welke gevolgen deze ontwikkelingen hebben voor de kwaliteit van het menselijk leven en samenleven. Het Humanistisch Verbond zal in de loop van 1996 en 1997 aandacht besteden aan deze problematiek. De aanzet daartoe vormde de Socrateslezing 1995 van Jo Groebel die samen met de co-referaten van Jos de Mul en Henk Visser in dit nummer van Rekenschap is opgenomen. Groebel, hoogleraar massacommunicatie in Utrecht, stelt dat er niet zozeer sprake is van een mediarevolutie, maar van een evolutie. Hij schetst de gevolgen van deze evolutie voor het samenleven, de economie en het individu en pleit voor een voortdurende discussie over de richting waarin de informatiemaatschappij zich ontwikkelt. Henk Visser, Socrateshoogleraar computer-ethiek in Maastricht, zet vraagtekens bij de voorspellingen van Groebel. De veranderingen die de nieuwe media teweeg zullen brengen, zijn volgens hem minder groot dan Groebel verwacht. Jos de Mul, hoogleraar wijsgerige antropologie in Rotterdam, plaatst de ontwikkelingen in de totale evolutie van de mens en wijst op de overeenkomsten en verschillen tussen de overgang van de orale naar de schriftcultuur en de overgang van de schriftcultuur naar de digitalecultuur van de informatiemaatschappij. Veel van de kritiek die Plato had op de schriftcultuur, wordt nu herhaald door de mensen die tegen die digitale cultuur zijn.

Verder wordt in dit themanummer van Rekenschap onderzocht wat de gevolgen voor het mensbeeld zijn van de informatisering en de computerisering. Stel dat Kasparov verliest van de schaakcomputer en machines beter worden dan mensen, hoe zal de mens zichzelf dan gaan bezien? Tenslotte is er het probleem van de informatisering voor de dictatoriale regimes in de wereld, want die kunnen de informatie op het Internet niet beheersen. Censuur op het net is technisch gezien vrijwel onmogelijk, winst dus voor democraten. De op zich zelf staande artikelen in Rekenschap gaan ditmaal over de Nederlandse tolerantie-traditie (door Wijnand Mijnhardt), de schrijfster Thea Beckman (door Roelie Koning) en het onderscheid tussen impliciet en expliciet humanisme (door Jan Glastra van Loon).

U kunt dit nummer van Rekenschap bestellen door f 17,50 over te maken op giro 582293 t.n.v. stichting Socrates te Utrecht, onder vermelding van 'Rekenschap juni 1996'. Een jaarabonnement (vier nummers) kost f 55,- (voor niet-leden HV f 60,-, studenten f 50,-) en kan worden opgevraagd door te schrijven naar: Humanistisch Verbond, Antwoordnummer 2181, 3500 VB Utrecht (postzegel niet nodig). Bellen kan ook: tel. 030 2392100.

INGEZONDEN MEDEDELING

Landhuis Poudos in ZW Frankrijk

Vakantie voor rustzoekers

Landhuis Poudos ligt 8 km. ten zuiden van Auch in de heuvels van de Gascogne. Er is een authentieke plattelandssfeer met een gastvrije bevolking. Mooi wandelgebied met verspreid liggende kastelen, dorpen en stadjes. Het huis beschikt over comf. kamers, een appartement, enkele kl. gîtes d'étappe en kampeerplekken in park met zwembad. Goede (franse) keuken, evt. vegetarisch. Bereikbaar met openb. vervoer.
Speciale vakanties:
Wandelrandonnées: het gehele jaar
Tai Chi Chuan: 29 juni - 6 juli
Madrigalen zingen: 14 - 24 aug.
Wandelrandonnée voor vrouwen: 12 - 19 okt. Inl. + brochure: Gerda Wieggers, Poudos, 32550 Auterrive France. Tel. 00 33 62610093, of in Ned. tel. 024-3225453 (na 19.30 uur).

RTV programma's

RADIO

maandag op Radio 5

13.10 - 14.00 uur

Het voordeel van de twijfel
Een tot nadenken stemmende documentaire.

14.02 - 14.45 uur

Boven het dal
(Live)interviewprogramma met gasten die in hun leven nog plaats hebben voor idealen.

14.45 - 15.00 uur

Het radioverhaal
Fictief verhaal, gemaakt door een schrijver, componist of programmamaker en verteld in een alleen op radio mogelijke vormgeving.

3x per maand
17.45 - 18.00 uur

Kwartier humanisme
Programma over de humanistische beweging.

21.02 - 21.45 uur

De verbeelding
Programma over boeken en schrijvers.

21.45 - 22.00 uur

Het radioverhaal
Fictief verhaal, gemaakt door een schrijver, componist of programmamaker en verteld in een alleen op radio mogelijke vormgeving.

Raadpleeg voor nadere informatie over de radioprogramma's op de dag van uitzending Teletekst pagina 255, of de HOS-Internetsite, www.omroep.nl/hos.

TELEVISIE

'n Vrije Gedachte
Sinds enige tijd is ook de Vrije Gedachte weer terug op televisie. Iedere woensdagavond om ongeveer middernacht, kunt u een kort programma zien onder de titel '...'n Vrije Gedachte'. Het programma is telkens bedoeld als opzet voor een discussie waaraan ook u, het liefst via internet, maar ook via fax of post, kunt deelnemen.

Vanaf 6 juni
Zes achtereenvolgende donderdagen
22.00 - 22.25 uur
Nederland 1

Metamorphosen
De HOS en het RO Theater presenteren in zes televisievoorstellingen een keuze uit de Metamorphosen van Ovidius, één van de grootste dichters uit de klassieke oudheid. Door de eeuwen heen zijn de Metamorphosen een onuitputtelijke inspiratiebron geweest voor schrijvers, kunstenaars en filosofen. Het epos over gedaantewisselingen geldt met recht als een fundament van onze cultuur.
Ovidius schreef zijn verhalen niet in de eerste plaats om te worden gelezen maar verteld. Sinds januari 1995 hebben de RO Theater-acteurs deze traditie weer opgevat. Op verschillende plekken in Rotterdam vertelden ze verhalen uit de Metamorphosen. Voor de uitzending op televisie doen ze het in hun eigen theater in Rotterdam. Uit het hoofd dragen ze verhalen 'over' aan een publiek dat samen met hen een klassiek gastmaal geniet.
Welke verhalen? Er is de verbijstering van Actaeon, de jager die door zijn eigen jachthonden verscheurd wordt, de eenvoud van de oudjes Philemon en Baucis, die veranderen in een eik en een linde, het verdriet van Daedalus en de roekeloosheid van Phaeton. Er is de wanhopige liefde van Myrrha voor haar vader en van Byblis voor haar broer, de wraak van Procne, het liefdesverdriet van Venus, Jupiter en Apollo en al die andere sterfelijken en onsterfelijken.
De op het oog luchtige vertellingen hebben vaak een verontrustende ondertoon. Ovidius portretteert 'fladderende zielen', strijdend voor hun passie temidden van de strenge orde en wetmatigheden van de wereld om hen heen. De uitkomst van hun gevecht is steeds weer onverbiddelijk en onvermijdelijk.
De negen acteurs die op de televisie te zien zullen zijn zijn:
Guus Dam, Cees Geel, Joop Keesmaat, Marieke van Leeuwen, Veerle van Overloop, Esther Scheldwacht, Stephan de Walle en Leopold Witte.

Afscheid met gevolgen (11 juni)

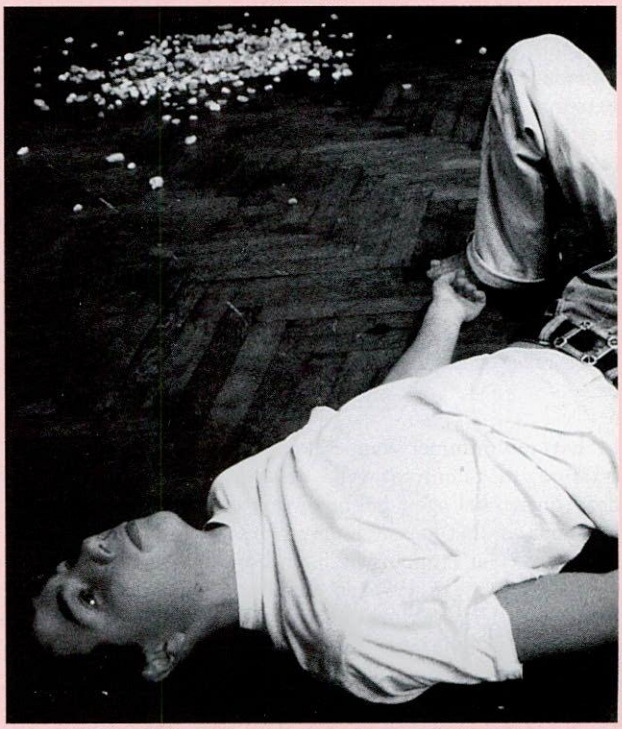

INGEZONDEN MEDEDELING

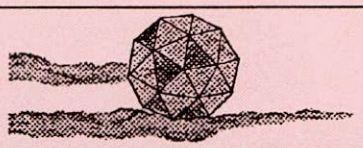

PSYCHOSYNTHESE STUDIES

Zomer Essentials:
intensieve introductieweek van 26 t/m 31 augustus 1996.

Basisopleiding:
start 26/28 september 1996

De Essentials vormen een afgeronde training op zichzelf. Tevens zijn ze een voorwaarde om de Basisopleiding te volgen.

Inlichtingen:
Weldeheuvel, Tel.: (020) 4964269.

Metamorphosen (vanaf 6 juni)

Donderdag 6 juni:

Het Spiegelbeeld van de liefde

Esther Schildwacht en Leopold Witte vertellen twee verhalen over de keerzijde van de liefde. Waarom ging de nimf Echo iedereen napraten en hoe kwam het dat Narcissus verliefd werd op zichzelf? Welk gruwelijk lot wachtte Tereus na de verkrachting van zijn vrouws zuster?

Donderdag 13 juni

Grenzeloos verlangen

Joop Keesmaat vertelt een verhaal over liefde die zich niet stoort aan wetten en grenzen. Hoe vond Orpheus uiteindelijk zijn geliefde Eurydice terug? Hoe moest Myrrha de vurige passie voor haar vader bekopen?

Donderdag 20 juni

Jacht op de jager

Marieke van Leeuwen en Cees Geel vertellen twee verhalen over wraak en over de onmacht van grote helden. Waarom liet Althea haar zoon, de held Meleager sterven? Waarom werd de jonge, veelbelovende Actaeon verscheurd door zijn eigen jachthonden?

Donderdag 27 juni

Venus Roekeloos

Veerle van Overloop en Guus Dam vertellen drie verhalen over de roekeloosheid van de liefde. Waarom mocht Byblis niet verliefd zijn op haar broer Caunus? Waarom luisterde Adonis niet naar Venus? Waarom betaalden Atalanta en Hipomenes hun liefde zo duur?

Donderdag 4 juli

Fladderende zielen

Zeven acteurs vertellen zes verhalen over gedaanteverwisselingen. Hoe ontstond de hyacint? Hoe de cypres? Hoe de eik en linde? De patrijs? Waarin vernaderde Icarus na zijn val? Hoe bereikten Pygmalion, Philemon en Baucis een staat van groot geluk?

11 juli

Zoon van de zon

Stefan de Walle vertelt het verhaal van een apocalyps. Waarom liet Phaeton de wereld branden? En waarom greep de Zon, zijn vader, niet in?

Donderdag 6 juni

22.30 - 23.20 uur
Nederland 1

Meerzicht

Iets ten noorden van Amsterdam, in het polderachtige landschap van Waterland, ligt aan de IJsselmeerdijk een klein natuur- en recreatiegebied: Meerzicht. Ooit was het huisjespark bestemd voor arbeiders uit de stad, voor een welverdiende rust en duik na het harde werk. Door de jaren heen is Meerzicht echter nogal veranderd: het is nu een bungalowpark met strikte regels. Niet langer is het clubhuis plaats van samenkomst voor alle bewoners, er wordt steeds meer belang gehecht aan privacy. Toch wordt het park nog steeds democratisch bestuurd. Een blik op de bewoners biedt zo een beetje een blik op Nederland en zijn bewoners: de arbeider moet onderhandelen met de yup en de manager met de 'geiten-wollen-sokken-brigade'.
Annemieke Hendriks won met haar scenario voor Meerzicht de scenarioprijsvraag van het Amsterdamse International Documentary Filmfestival.

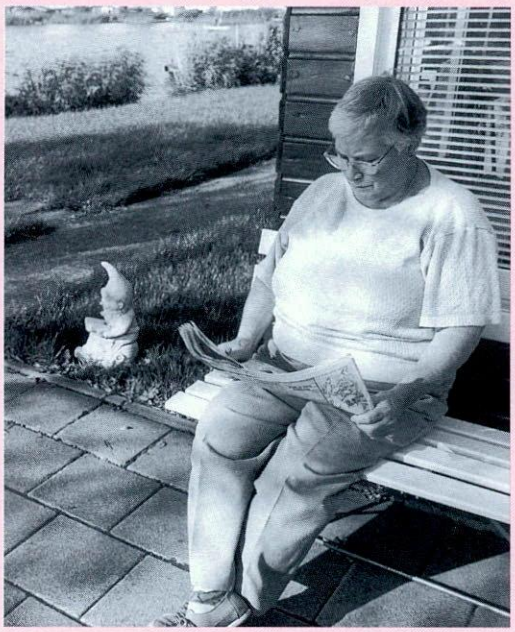

Meerzicht (6 juni)

Dinsdag 11 juni

15.30 - 16.00 uur
Nederland 3

YOY Afscheid met gevolgen
Limor (16) en Maarten (18) maken, los van elkaar, in hun vrije tijd theatervoorstellingen. Met hun 'groepen' maakten ze allebei een voorstelling over jongeren en groepsgedrag. Het blijkt dat de voorbereidingen van zo'n jeugdtheater-voorstelling leiden tot volwassen bespiegelingen over de grote zaken des levens. We zien in deze Yoy dan ook, behalve de voorbereidingen en repetities, Limor en Maarten praten over zaken als jezelf een houding geven, de waarde van echte vriendschap en schoolcodes.

Vanaf 7 augustus
vijf achtereenvolgende woensdagen

22.00 - 22.25 uur

YOY Studio

Vijf speciale afleveringen van YOY, gemaakt in de studio - en dat is tot nu toe, op één aflevering na, nog nooit gedaan. Iedere woensdagavond speelt een ander jeugdtheatergezelschap een korte voorstelling op basis van een vaststaand thema. Daarna wordt er onder leiding van Guilly Koster gediscussieerd over het thema.

Uw brief is van harte welkom. Maar schrijft u zo kort en bondig mogelijk (maximaal 200 woorden). Anders is de redactie gedwongen uw brief in te korten.

Officieel standpunt gevraagd

In de 'Humanist' van mei staat een advertentie voor een 'Landelijk Coördinator Geestelijke Verzorging' die het aantal humanistische geestelijke verzorgers (hgv) in belangrijke mate zal moeten uitbreiden. Dezelfde 'Humanist' schenkt opnieuw ruime aandacht aan de visie van Harry Kunneman, hoogleraar humanistiek, die een dergelijke ontwikkeling afwijst omdat hgv niet meer van deze tijd zou zijn.
Het hoofdbestuur deelt Kunnemans mening geenszins, blijkens de advertentie. Ook de HV-leden hebben zich onlangs opnieuw tegen zijn opvatting uitgesproken. Het bestuur van onze Universiteit kan diens mening uiteraard niet delen omdat deze het einde van de rijksfinanciering inhoudt.
Aangezien de standpunten van Kunneman haaks staan op het beleid van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond en dat van het universiteitsbestuur, dient er een uitspraak te komen over diens afwijkende en contraproductieve handelwijze.
Ook de studenten hebben recht op duidelijkheid. Ik hoop vóór de Algemene Ledenvergadering van november op helderheid.

André de Bruin
Waddinxveen

Verliezer

In de Humanist van april staat, in het artikel met het gesprek met Frits de Lange, op blz. 15 tweemaal het woord *loosers*. Geachte redactie, wat is een *looser*? Misschien een verliezer? Waarom dan niet dàt - goed Nederlandse - begrip gebruikt? O, u - of Frits de Lange - vond 'iets Engels' veel beter klinken? Weet dan, geachte redactie, dat ik het woord *looser* in dikke woordenboeken niet heb kunnen vinden, en dat dit begrip zeer waarschijnlijk in het Engels helemaal niet bestáát! In elk geval is het Engelse woord voor 'verliezer' *loser*, met één -o-.
U wilt ons toch niet wijsmaken dat een o'tje meer of minder er niet toe doet, hè? Moraal: gebruik je moerstaal.

J.U.M. Roes
Amsterdam

Korthals: praatjes voor de vaak

Is de tijd voorbij dat bij uitstek filosofen lastige fundamentele vragen durven te stellen, waaraan de meeste mensen angstvallig voorbijgaan? Die indruk zou men wel krijgen bij lezing van het interview met milieufilosoof Michiel Korthals in de Humanist van mei. In het interview kritiseert Korthals de milieubeweging en dat is zijn goed recht. Kwalijk is echter dat hij daartoe de ene gemakzuchtige gemeenplaats op de andere stapelt.
Korthals verwijt de milieubeweging dat ze niet democratisch is, dat ze feiten foutief voorspiegelt en dat ze onvoldoende oog heeft voor de grote dilemma's waartoe haar ideeën leiden. Op elk van deze drie punten schiet het denken van Korthals tekort.
Waar Korthals de milieubeweging een niet-democratische houding verwijt, zou hij zich moeten realiseren dat democratie niet meer is dan een maatschappelijk besluitvormingssysteem dat in de loop der eeuwen nieuwe betekenissen heeft gekregen. Waar Korthals de milieubeweging een foutieve voorstelling van zaken verwijt, plaatst hij opmerkingen die echt kant noch wal raken. Zo meent hij dat men vijf miljard mensen echt niet zou kunnen opleggen geen vlees meer te eten, terwijl een belangrijk deel van de mensheid in zo grote armoede leeft dat het toch al zelden of nooit vlees eet.
Waar Korthals de milieubeweging onachtzaming van de grote dilemma's van haar ideeën verwijt, begaat hij de ernstiger fout deze grote dilemma's weg te redeneren door incidentele doekjes voor het bloeden voor te spiegelen als reële compensatie voor grote milieuschade. Ik heb altijd gemeend dat filosofen een andere taak hadden dan mensen met praatjes voor de vaak tot gemoedsrust te brengen.
Wanneer Korthals meent dat de Nederlandse milieufilosofie op een verkeerd spoor zit, zou ik willen zeggen: ja zeker meneer Korthals, maar dat geldt in het bijzonder voor uw milieufilosofie!

Walfred Haans
Groningen

Merkwaardige bespreking

Donderdag 9 mei. De nieuwe Humanist. Belooft weer veel over 'humanisme, mens en wereld'. Vrijdag 10 mei, in de trein op weg naar een bijeenkomst van humanisten, neem ik de tijd het hele nummer te lezen. Naast allerlei verenigingsnieuws vijf aardige beschouwingen/interviews/boekbesprekingen, met als kapstok interessante hedendaagse denkers, schrijvers, persoonlijkheden. De stukken zijn stilzwijgend relevant voor humanisten vanwege de erin verwoorde of verborgen mensbeelden en keuzeproblematiek. Maar deze bijdragen hadden ook kunnen staan in een van de vele supplementen van onze kwaliteitsbladen of in HP/De Tijd. Ingrijpen van een onzichtbare hand heeft het H-woord (humanisme/humanistisch) even taboe gemaakt als het F-woord (federalisme in de Europese Unie) dat voor Thatcher en Bolkestein is.
Dan het klapstuk: de positieve bespreking door André Hielkema van de recente bundel van de hoogleraar praktische humanistiek Harry Kunneman. Die zou ons 'de jongste geschiedenis van Nederland' helpen begrijpen en de rol van het 'moderne humanisme en van de humanistische beweging in de afgelopen 50 jaar' wegen. Het lijkt wel een jubileumboek. Volgens de recensie is 'het humanisme (-) in zekere zin medeverantwoordelijk voor dehumaniserende tendensen in onze samenleving'.
Zaterdag 11 mei. Gauw naar de boekwinkel voor het laatste exemplaar. De woorden humanisme/humanistisch komen op de ruim 300 blz. tekst 11 keer voor, telkens in min of meer negatief kader, vooral gekoppeld aan 'vooruitgangsscenario', 'rationaliteitsopvatting' en de post-moderne Franse filosoof Lyotard. De pioniersfunctie van Jaap van Praag voor Kunnemans eigen leerstoel wordt verzwegen. De jongste geschiedenis van Nederland is ver te zoeken. Dat geldt in feite ook voor 'de humanistische beweging' als zodanig en voor 'het modern humanisme'. Geen enkel artikel uit meer dan 40 jaar Rekenschap wordt geciteerd. Kortom, de kritiek van Kunneman heeft een zwakke empirische basis, om het beleefd te zeggen.
Mag ik mijn geld terug?
Merkwaardig is dat zo'n boek van een in humanistische kring omstreden auteur besproken wordt door een medewerker van het Centraal Bureau, en dat zonder enige verwijzing naar andere visies.
Zondag 12 mei. Ik schrijf deze reactie, want morgen sluit de kopij voor de brievenrubriek.

Gerard Telkamp
Leiden

VAN HET HOOFDBESTUUR

Stap voor stap

Stap voor stap, hier en daar zichtbaar en soms 'achter de gordijnen' wordt gewerkt aan de verheldering en aan vergroting van doelgerichtheid en doelmatigheid binnen de kerngebieden van het Humanistisch Verbond, zowel als aan de samenhangen in de humanistische beweging. Eerst de kernactiviteiten van het Humanistisch Verbond: maatschappelijke beïnvloeding, geestelijk dienstverlening en vormingsonderwijs.

Kennisverbreding en -verdieping via maatschappelijke beïnvloeding

Enkele thema's zijn geselecteerd waarover nog in dit jaar standpunten en visies zullen worden gepubliceerd. Dat zijn: de toekomst van de informatiemaatschappij, het wetsvoorstel euthanasie van de NVVE en de maatschappelijke positie van chronisch psychiatrische patiënten. In de loop van volgend jaar zal verder uitbreiding worden gegeven aan het regelmatig uiten van opinies, zowel als aan het 'bij incident' reageren op maatschappelijke verschijnselen waarover namens de humanistische beweging een expliciete meningsuiting nodig wordt geacht.

Geestelijke dienstverlening

De selectie is gaande van een landelijk coördinator Geestelijke Verzorging, een nieuwe functie met het doel tot betere afstemming te komen van de activiteiten in de respectieve werkvelden, maar vooral ook tot uitbouw van deze kernactiviteit als reactie op de maatschappelijke behoeften. In dezelfde sfeer gaat nu het Humanistisch Centrum voor Levensvragen van start, dat in nauwe afstemming met de afdelingen van de vereniging, met Humanitas en met de dienst GV van het Humanistisch Verbond een netwerk gaat opzetten van plaatsen, waar men met levensproblemen terecht kan.

Vormingsonderwijs

Niet overdreven om nog even te wijzen op de voorjaarsactie van het Steunfonds Humanisme (postgiro 6168) ten behoeve van de instandhouding en uitbreiding van het humanistisch vormingsonderwijs. De voortgaande secularisatie dwingt ons (zo mogen we wel zeggen) alles in het werk te stellen om het HVO de plaats te geven die het maatschappelijk toekomt. Bestuurlijk overleg met HVO-organisaties moet de effectiviteit van de samenwerking verder vergroten.

De humanistisch beweging

Naast het periodiek overleg tussen Humanitas en het HV, gericht op nauwer samenwerking van de landelijke bureaus en op het stroomlijnen van de ledeninformatie zijn er meer contacten met verheldering van de activiteiten in de humanistische beweging tot doel. Wij noemen: herschikking van de activiteiten van de stichting Socrates. Deze stichting zal zich voortaan concentreren op bewaking en uitbreiding van de leerstoelen namens de humanistische beweging aan de Nederlandse universiteiten. De verzorging van het tijdschrift Rekenschap en van de andere manifestaties (zoals de Socrates-lezing) zal nu door het HV-bureau worden geregeld. Principieel overleg tussen de leiding van de Universiteit voor Humanistiek en het HV-hoofdbestuur is heropend over o.a. de huidige doelstelling van de UvH als academische onderwijsinstelling, de maatschappelijke opdracht en bestemming van afgestudeerden en de regelmatige (praktische) afstemming met de doelstellingen van andere entiteiten in de humanistische beweging.

In hetzelfde kader wordt nagegaan op welke wijze de activiteiten van het Humanistisch Studiecentrum Nederland (HSN) en van het te ontwikkelen Centrum voor Kennisverbreiding (de vroegere afdelingen Communicatie en Bezinning van het HV kunnen worden geïntegreerd). In het volgende nummer van de Humanist, dat op 3 september zal verschijnen, wordt op deze ontwikkelingen naar de stand op dat moment teruggekomen.

Een voortreffelijke zomer toegewenst.

Namens het hoofdbestuur,
Joop Puls (algemeen secretaris)

Bestuursleden HV gezocht

In november zullen er twee vacatures ontstaan in het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond door het terugtreden van bestuurssecretaris Joop Puls en hoofdbestuurslid Eduard Polak. Leden cq afdelingen kunnen voorstellen doen voor deze vacatures. U kunt daarvoor contact opnemen met HV-directeur Marcel van den Broecke, tel.nr. 030-2392100.

De informatie-maatschappij centraal

Het Humanistisch Verbond besteedt in het komend seizoen aandacht aan de informatie-maatschappij. Het HV wil hiermee informatie geven en de consequenties voor het leven van alledag in de schijnwerpers plaatsen: verandering van morele waarden, tweedeling in de samenleving, keuzemogelijkheden, privacy enz. Voor het organiseren en ondersteunen van plaatselijke activiteiten op dit terrein zoekt het HV mensen met affiniteit voor dit thema. Uw reactie kunt u zenden aan Humanistisch Verbond, Postbus 114, 3500 AC Utrecht, t.a.v. Pieter de Vrijer. Bellen kan ook: 030-2392141. In juni ontvangt u een informatiebrief.

Humanistische organisaties op internet

Vanaf 23 april staan de humanistische organisaties met een korte omschrijving op internet (www.omroep.nl/hos) via de internet-site van de Humanistische Omroep Stichting. U vindt er informatie over de radio- en televisieprogramma's, achtergronden van de verschillende organisaties en, binnenkort, informatie over activiteiten. Afdelingen op internet kunnen hun activiteiten hier bekend maken of doorbellen aan Pieter de Vrijer, tel.nr. 030-2392141.

Cochenille
Cochenille
Cochenille

Driejarige scholing gedurende negen weekeinden per jaar
ookzomerworkshops
Roodetorenstraat 12
7201 DH Zutphen
Tel.. 0575- 519890/520738

School voor kunstzinnige therapie en psychosynthese

GRAIN

BOW

GRainbow Natuurvakanties

Wandeltochten en stages (o.a. dans, lichaamswerk) doorheen Europa (Italië, Hongarije, Polen Frankrijk, Ardennen,...) Met deskundige begeleiding en biologische natuurvoeding.
Zeer betaalbare prijzen!

Voor meer informatie en folder:
Wandelwaaier-Amsterdam:
020-623 03 01
GRainbow Antwerpen (B):
0032-3-230 13 82

Ontdek een nieuwe wereld op de 38e Pasar Malam Besar, het grootste Euraziatische festival ter wereld: 12 dagen, 17.000 m², 5 theaters. Dit jaar o.a. het eerste Nederlandse Krontjongfestival met de beste muzikanten uit Nederland en Indonesië, lezingen, workshops. Verder: dialezingen over o.a. Indonesië en Maleisië. Balinese & Javaanse dans, Wibi Soerjadi, tango & hawaiian. Literair programma, o.a. 'Couperus & Indië'. Wayang-Theater en kunstnijverheidsdemonstraties. Tentoonstelling Het Verborgen Verhaal over Indische Nederlanders in oorlog en bersiap. Grote bazaar met fruit, kruiden, planten en koopwaar uit de hele wereld. Het lekkerste Indische eten, vers bereid, en kookdemonstraties. **Mis het niet!**

WAAR OOST EN WEST ELKAAR ONTMOETEN
PASAR MALAM BESAR

Haal de gratis Pasarkrant bij VVV of toko (of bel Tong Tong voor het dichtstbijzijnde afhaalpunt).

12 t/m 23 JUNI
MALIEVELD DEN HAAG

Open: 12-23 uur, vrij & za 12-24 uur.
Toegang: f15,-; 65+ f8,-; CJP f7,50; kind. 2 t/m 11 jr f6,-; stud. (coll.kaart.) f9,-; groepen vanaf 20 pers. f11,50 p.p.
Pasarpas: f92,50; 65+/CJP/stud./kind. 2-11 jr f55,-.
Organisatie: Stichting Tong Tong, telefoon 070 - 354 09 44 (tijdens PMB: 070 - 363 55 84)

Het Europees Instituut staat al jarenlang garant voor hoogwaardige opleidingen en trainingen.

EUROPEES INSTITUUT
voor psycho - sociale educatie

Counselingsopleiding
Psychosociaal Werkende

DE INSCHRIJVING voor de opleiding september '96 is nu geopend.

VRAAG een prospectus aan of meld u aan voor het vrijblijvend bijwonen van een collegedag.

BEL tijdens kantooruren **(020) 6 250 251** of schrijf naar:

* Toonaangevend, praktijkgericht en actueel
* Ook toepasbaar in het bedrijfsleven
* In deeltijd, naast uw dagtaak te volgen
* Individuele opleidingsroute mogelijk
* Cursuslocaties in heel Nederland
* Met goede arbeidsperspectieven

Het Europees Instituut voor Psychosociale Educatie
Herengracht 562, 1017 CH Amsterdam
* meer info op Internet: http://www.netmedia.nl/euro.inst

PRAKTISCHE FILOSOFIE
een cursus voor iedereen

Stichting School voor Filosofie
Al in 1961 startte de school haar activiteiten in Nederland.
Het werk van de School is gebaseerd op de eenheidsgedachte zoals verwoord door de Griekse filosoof Plato.
Bovendien is deze eenheidsgedachte terug te vinden in het Indische gedachtengoed, en erop gericht de mens te leren hoe een helder begrip over zichzelf te krijgen.

Wij leven in een tijd vol tegenstellingen en verwarring, terwijl in de natuur van ieder individu een evenwichtig leven verborgen ligt.
In zijn eigen stilte vindt men vrede, rust, helderheid en vertrouwen.
Met een beter begrip over zichzelf zal men de reis door het leven in balans vervolgen en de buitenwereld met een open visie tegemoet treden.

SCHOOL voor FILOSOFIE

Wat is praktische filosofie?
Praktische filosofie is vooral bruikbaar in de praktijk van het leven, in de relaties met anderen thuis, op school of op het werk enz. In al deze situaties bent u zèlf de enige steeds aanwezige faktor of persoon. Immers, niemand kan zichzelf ontlopen. Wil praktische filosofie dus toepasbaar zijn, dan is zelfkennis van belang.

Met de cursus geeft de School voor Filosofie u praktische hulpmiddelen (o.a. meditatie) voor het vergroten van uw zelfkennis. Hiermee schept u orde in uw geest en uiteindelijk een beter begrip en helderheid over uzelf en uw omgeving. In het dagelijkse leven kunt u het verkregen inzicht zèlf toetsen.

Introductiecursus
Jaarlijks volgen 2000 mensen de inspirerende cursus 'Praktische Filosofie'. Voor deze cursus is géén vooropleiding vereist. De School neemt geen examens af en reikt geen diploma's uit.

- De cursus duurt 12 weken en wordt wekelijks één keer 's avonds of zaterdagochtends gegeven. Vervolgcursussen zijn mogelijk.
- De cursuskosten per 12 weken bedragen fl. 175,-.

De Introductiecursus Praktische Filosofie start in de week van 16 september 1996 in 18 plaatsen in Nederland. Voor nadere informatie over inschrijving, lokatie en aanvangstijden kunt u bellen **06 - 53 33 62 54** (ook op Zondag).
U kunt ook schrijven of faxen naar:
School voor Filosofie, Antwoordnummer 47040, 1070 VB Amsterdam. Fax 020-6442166

Humanistisch Verbond tegen het 'God zij met ons'

Het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond heeft met bezorgdheid kennis genomen van berichten in de pers dat de minister van Financiën zou overwegen om het randschrift 'God zij met ons', dat zich momenteel op de gulden en de rijksdaalder bevindt, op de in 1999 te introduceren 'Euro' wil handhaven.
Het HV is van oudsher een tegenstander van dit randschrift geweest, omdat het meent dat een dergelijke godsdienstige uiting niet past in een land waarin sprake is van een grondwettelijke scheiding tussen kerk en staat. Naar de mening van het HV is het dan ook principieel onjuist wanneer de overheid door middel van een godsdienstige tekst op een wettig betaalmiddel het bestaan van God erkent, en daarmee de overtuiging van christenen laat prevaleren boven andere levens- en wereldbeschouwingen.
Het door de overheid publiekelijk erkennen van God, en het daarmee in morele zin achterstellen van ongodsdienstigen, staat naar de mening van het HV ook op gespannen voet met artikel 1 van de Grondwet, waarin discriminatie van mensen op grond van levens- en wereldbeschouwing verboden is.

Deze argumenten gelden des te sterker in de huidige, geseculariseerde tijd, waarin volgens recent SCP-onderzoek het merendeel van de bevolking aangeeft niet langer tot een christelijke stroming te behoren. Men kan dan ook niet langer stellen dat onder de bevolking een breed draagvlak voor het randschrift bestaat. Met het geven van een voorkeursbehandeling aan één specifieke levensovertuiging, zal de overheid dan ook onvermijdelijk grote groepen burgers van zich vervreemden.
Het Humanistisch Verbond is er daarom een voorstander van om het randschrift 'God zij met ons' niet op de nieuwe Euro te plaatsen, maar deze ofwel te vervangen door een levensbeschouwelijk neutrale tekst waarin een groter deel van de Nederlandse bevolking zich kan herkennen, of wel een randschrift geheel achterwege te laten, aangezien de originele rechtvaardiging daarvan - het voorkomen van het 'snijden' van zilveren guldens - niet langer geldig is.

Wie ook liever iets anders op de zijkant van de Euro wil hebben, kan een brief schrijven aan de minister van Financiën, drs. G. Zalm, postbus 20201, 2500 EE Den Haag.

De Vrije Gedachte terug op televisie

Vanaf 24 april is De Vrije Gedachte weer op televisie: op de late avond elke week op woensdag als een zendersluiter *'n vrije gedachte*. De bekende tekenaar Frits Muller tekent in zijn prikkelende stijl elke week een gedachte en nodigt de kijkers uit er nieuwe vrije gedachtes aan toe te voegen en te reageren op zijn stellingname. Vanaf 25 april kunt u meedenken door te schrijven, maar ook via internet te e-mailen (www.omroep.nl/hos) en mee te discussiëren met andere vrije denkers.

In september vorig jaar werd de zendmachtiging van de vrijdenkersvereniging ingetrokken. De Vrije Gedachte vond echter onderdak bij de Humanistische Omroepstichting. Voor dit jaar is een uur zendtijd ter beschikking gesteld.

Brochure 'Beijing' verschenen

De brochure geeft een beeld van de resultaten van de regeringsconferentie en van de schaduwconferentie in verschillende landen. De brochure is te bestellen door f 5,- (incl. porto) over te maken op giro 1460115 van het Humanistisch Overleg Mensenrechten in Utrecht o.v.v. 'Rimpelingen'. Meer informatie: Ellen Verwiel, tel. 030-2392133.

Jaarverslag HIVOS

Onlangs presenteerde het Humanistisch Instituut voor Ontwikkelingssamenwerking (HIVOS) het jaarverslag over 1995. Het geeft een beeld van de activiteiten die Hivos in binnen- en buitenland ontwikkelt. In het juninummer van Hivos Magazine kunt u lezen wat HIVOS in 1995 heeft bereikt. Vraag nu een informatiepakket (inclusief HIVOS Magazine) aan bij HIVOS, tel.nr. 070-3636907.

Veel lezers stuurden kaartje voor boek

In het aprilnummer van de Humanist kwam Cri Stellweg, auteur van het boek 'Een graf van letters', uitgebreid aan het woord. De redactie ontving 443 kaartjes van mensen die een kansje waagden op een gratis exemplaar van het boek. De volgende tien lezers zijn de gelukkigen, zij hebben het boek inmiddels in hun bezit:

L. Jacobs, Raalte
R. van Lith, Leusden
J. van Dijk, Hoogeveen
T. Sanderse, Rotterdam
T. Houwen-Kaspers, Ede
M. Jonkman, Bilthoven
B. Jansen, Drempt
A.N. Hovenkamp-Water, Heeze
A.J. Kening, Veenendaal
M. Salet-Simmers, Maastricht

COLOFON

Humanist is een uitgave van het Humanistisch Verbond, 51-ste jaargang nr. 6/7/8 juni-aug '96

Redactieadres
Postbus 114, 3500 AC Utrecht.
Tel.: 030 - 2392107.

Redactie-secretariaat:
Alice Dessens

Kantooradres:
Nieuwegracht 69A, 3512 LG Utrecht.
Fax: 030-2367104

Algemene informatie:
030-2392100

Redactie:
Hes van Huizen (hfdred.)
Mirre Bots

Vormgeving:
Hes van Huizen
Rik Tazelaar (Studio ID)

Medewerkers dit nummer o.a.:
Pauline de Bok, Tijs van den Boomen, Joop Puls, Tom Janssen, Sylvia Weve, Evert Wassenaar, Len Munnik, Thomas van Slobbe.

Redactiecommissie:
Peter Heisterkamp
Hans Martens
Bram Roozendaal
Peter van Agteren

Prepress/Lithografie/Druk:
Brouwer Utrecht B.V.

Tekening omslag:
Len Munnik

Internet:
De Humanist wordt op Internet aangekondigd: www.omroep.nl/hos.

Teletekst:
De Humanist staat regelmatig aangekondigd op teletekst 325

Advertentie-exploitatie:
All-Round Media Services
Postbus 1524 - 2003 BN Haarlem
Tel. 023-5245336 - Fax 023-5248043.

De tarieven van september 1993 zijn van kracht. Informatiefolder is op aanvraag verkrijgbaar.

De Humanist wordt gedrukt op lichthouthoudend mc papier, chloorvrij.

CRYPTOGRAM 5

DE TIJD

Evert Wassenaar

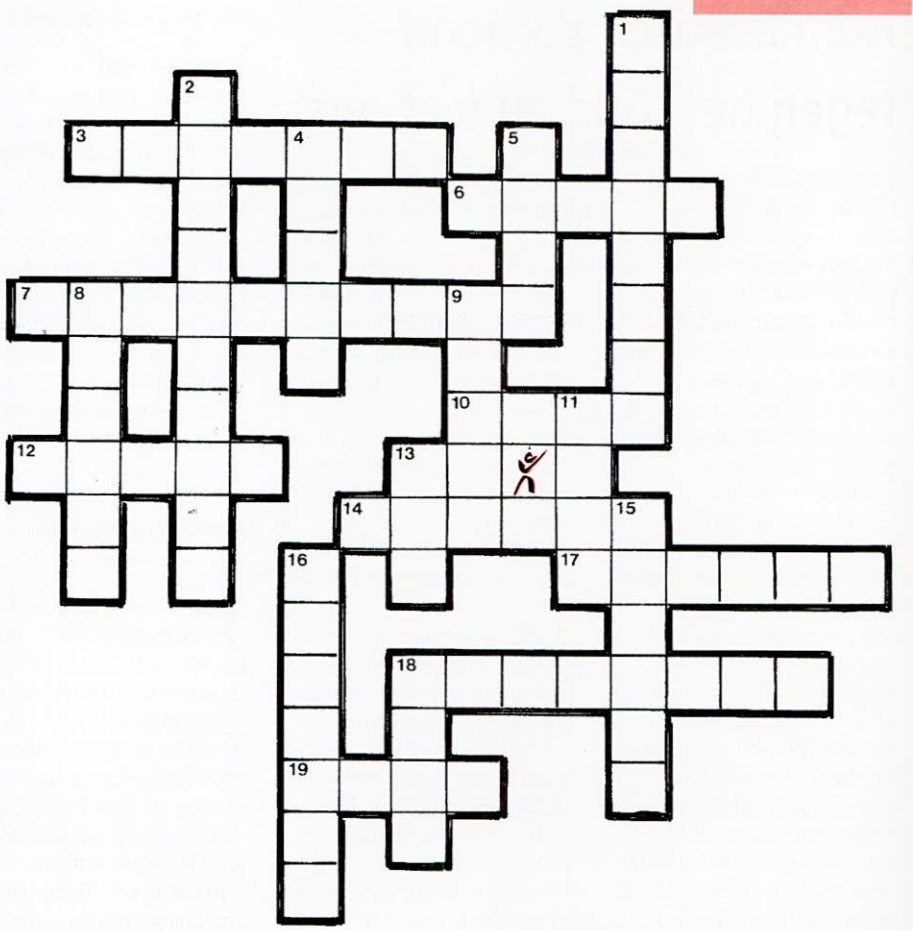

Horizontaal

3 Als u hierop bent, hebt u al heel wat achter de rug. (7)
6 Er is een tijd van lachen, maar ook een tijd hiervan. (5)
7 Nooit? (10)
10 Beentje van de tijd, dat tot vernieling leidt. (4)
12 Worden door de tijd gebaard. (5)
13 Deeltijd. (2)
14 Uitstel van executie. (6)
17 In de Middeleeuwen was de tijd zo. (6)
18 Als u hier niet van bent, bent u bijdehand. (8)
19 Komt mettertijd. (4)

Verticaal

1 De lente, maar niet voor studenten. (8)
2 Alle tijd. (10)
4 Als die komen dan komen die plagen. (5)
5 Schijnt ook tijd te zijn. (4)
8 De kortste of de langste tijd. (6)
9 Winter, zomer of heel lang geleden. (5)
11 In die tijd leert men zijn vrienden kennen. (4)
13 Heelt alle wonden. (3)
15 Eigentijds. (6)
16 Lage tijden bij de N.S. (7)
18 Er is een tijd van komen, maar ook hiervan. (4)

Oplossing cryptogram meinummer

Horizontaal
5 expositie, 9 onomstotelijk, 10 tolk, 11 avontuur, 12 genereus, 14 omloop, 15 ideaal, 19 metro, 20 agenda, 21 renstal, 24 koord, 25 gortig, 26 Amoer, 27 gala, 29 n.m., 30 heft, 31 Norman, 33 deodorant, 34 landheer, 35 speling.

Verticaal
1 examenkoorts, 2 nootvulling, 3 bitterzoet, 4 uitleg, 6 valkuil, 7 onovertroffen, 8 aken, 10 tornado, 13 enig, 16 deken, 17 enormiteit, 18 aardbij, 20 almaar, 22 ei, 23 aalmoes, 27 Goor, 28 Ard, 31 Neer, 32 Namen, 33 deel.

LOS VAST

SAMEN
en tòch alleen kan pijnlijk zijn.

ALLEEN
kent trouwens ook twee kanten.

Wij plaatsen elke Woens-Donder-Vrij- en Zaterdag priktekstjes als discussie-materiaal over alleenzijn. U vindt ze in de NRC in de rubriek: diversen.. in de Vokskrant, Parool, en Trouw in hun rubriek "oproep mensen".

elke Woensdag,Donderdag en Vrijdag in het AD in de rubriek "oproepen".

en in Vrij Nederland onder: "mensen".

ALLEEN

Stichting LosVast Empelsedijk 14, 5235 AE 's Hertogenbosch
telefoon 073-6421323. fax 073-6410388

Tijd - Vrije - Tijd
PORTUGAL
Tijdloos

In guesthouse Casa Pombal,
Rua des Flores 18, Coimbra,
wordt u gastvrij verwelkomd en kunt u genieten van een uitgebreid ontbijt en heerlijke maaltijden, vlees, vis, vegetarisch LO f 33,- p.p.

Infofolder:
Tijdens kantooruren: 070-3464598
of anders 00-3513935175

GROEPSREIZEN

SURINAME
INDONESIË CHINA
JAPAN BIRMA
ISRAEL JORDANIË

Instituut voor Internationale Excursies
Postbus 54 - 1860 AB Bergen
tel 072-5812600

Nalaten is iets heel anders dan nalatigheid.

Bij een overlijden moet er snel heel veel geregeld worden. Dat gaat veel gemakkelijker als u zelf al maatregelen heeft genomen. Maar veel mensen vinden het moeilijk of onaangenaam om zulke maatregelen te treffen.

Het Steunfonds Humanisme heeft betrouwbare, ervaren mensen die u kunnen helpen. Als uw executeur-testamentair bespreken ze met u hoe uw laatste wil er uit moet komen te zien. En uiteindelijk dragen ze ook zorg voor punctuele uitvoering. Vraag eens om informatie

STEUNFONDS HUMANISME
POSTBUS 114, 3500 AC UTRECHT
TELEFOON 030 - 31 81 45
BANK C&E 69.97.13.889
GIRO 6168

Ja, ik wil meer informatie over een executeur-testamentair van het Steunfonds Humanisme.
Naam: .....
Telefoon: .....
Adres: .....
Postcode: .....
Woonplaats: .....
In een envelop zonder postzegel zenden naar:
Steunfonds Humanisme, Antwoordnummer 2181, 3500 AC Utrecht

Academisch onderwijsaanbod humanisme 1996-1997

De humanistische stichting Socrates, een werkstichting van het Humanistisch Verbond, heeft als hoofddoelstelling het humanistische gedachtengoed verder te ontwikkelen en te vernieuwen, op wetenschappelijk niveau, binnen de academische wereld in Nederland. Het belangrijkste middel hiertoe vormen de bijzondere leerstoelen die de stichting heeft gevestigd bij de openbare universiteiten in Nederland. Er zijn negen en voor het eerst zullen deze in het academisch jaar 1996-1997 allemaal tegelijk bezet zijn. Een kort overzicht:

Op de Universiteit van Amsterdam zal **Theo van Willigenburg** colleges geven op het gebied van de medische ethiek, in relatie tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing.
Op Technische Universiteit Delft verzorgt **Paul Cliteur** colleges over praktische morele problemen en over de grondslagen van de ethiek in verband met het humanisme.
Op de Rijksuniversiteit Groningen zal **Marian Verkerk** in colleges het nieuwe vakgebied van de ethiek van de zorg verkennen en zich verdiepen in de humanistische traditie.
Op de Rijksuniversiteit Leiden onderzoekt **Frans Jacobs** in colleges de antieke wijsbegeerte, met name de Stoa, in relatie tot het humanisme.
Op de Rijksuniversiteit Limburg verzorgt **Henk Visser** colleges en literatuurcursussen op het gebied van de computer-ethiek.
Op de Erasmus Universiteit Rotterdam zal **Adriaan van der Staay** in colleges de geschiedenis van cultuurpolitiek en cultuurkritiek in Nederland onderzoeken.
Op de Universiteit Utrecht verzorgt **Ruut Veenhoven** colleges om te komen tot verheldering van de begrippen 'welzijn' en 'geluk'.
Op de Landbouw Universiteit Wageningen zal **Wouter Achterberg** colleges geven op de vakgebieden milieufilosofie en humanistische filosofie, met name in relatie tot de milieuproblematiek. En op de Universiteit Twente zal een programma worden verzorgd op het gebied van de politieke filosofie waarbij nadruk wordt gelegd op de invloed van techniek en technologie op leven en samenleven.

Als u zich wilt opgeven om colleges van de Socrates-hoogleraren bij te wonen of als student hele cursussen te volgen (3 tot 7 studiepunten), vraag dan het gratis Socrates-onderwijsprogramma aan door te schrijven naar stichting Socrates, t.a.v. A. Hielkema, Postbus 114, 3500 AC Utrecht. Per cursus gelden verschillende regelingen voor deelname. Daarom is contact vooraf met de betreffende docent wenselijk en vaak vereist.
Verder participeert de stichting Socrates in de schriftelijke cursus 'Cultuurfilosofie vanuit levensbeschouwelijke perspectieven' van de Open Universiteit te Heerlen. Opgave voor deze cursus dient te geschieden via de Open Universiteit.

INGEZONDEN MEDEDELINGEN

NIEUW, VERSCHIJNT NAJAAR 1996
SAMUEL RAM (ps S.J. Redmeijer)
ANARCHISME
CHAOS OF ORDE? *f45,-*
De auteur pleit voor meer inzicht in de sociale (ook politieke) wetenschappen in plaats van geloof en norm
Voorintekenprijs
tot datum van verschijning f 35,-
U kunt voor voorintekenprijs bestellen door f. 35,- te storten op gironr. 4296207 of banknr. 16 22 33 868 t.n.v. de uitgeverij met vermelding van 'chaos'
Uitgeverij Sassenhein
Postbus 76, 9752 CN Haren, Tel.: 050-5349360

AKTIEF en LEKKER
voor wie van bergen, wijn en wandelen houdt. 50 wijnen proeven op een wandelvakantie,
26.9 - 2.10 '96 Frankenland
4.10 - 6. of 11.10 '96 Pfalz
20. - 27.10 '96 Noord Italië
winter en voorjaar 1997
info/folder:
Jeanet G. Bruining
Wijn/Wandeltochten
Pb 63517, 2502 JM Den Haag
070-3620707

Theo van Willigenburg nieuwe Socrates-hoogleraar

Met ingang van 1 mei heeft de humanistische stichting Socrates dr. Theo van Willigenburg (1960) benoemd tot bijzonder hoogleraar bij de Universiteit van Amsterdam, met als leeropdracht 'Ethische aspecten van de gezondheidszorg, in relatie met de humanistische levens- en wereldbeschouwing'. Deze bijzondere leerstoel is gesitueerd in de Faculteiten der Geneeskunde en Wijsbegeerte.
Theo van Willigenburg was van 1986 tot 1991 werkzaam bij de Faculteit der Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht als wetenschappelijk assistent en toegevoegd onderzoeker wijsgerige ethiek. Tussen 1987 en 1990 was hij tevens verbonden aan de sectie rechtsinformatica van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Limburg. Van 1988 tot 1992 was hij onderzoeker bij het Centrum voor Bio-ethiek en Gezondheidsrecht van de Universiteit Utrecht. Sinds 1992 is hij universitair docent wijsgerige ethiek aan de Universiteit Utrecht.
Van 1991 tot 1995 was Theo van Willigenburg secretaris van de Societas Ethica. Hij is sinds 1995 voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek. Daarnaast vervult hij diverse universitaire bestuursfuncties. Dr. Van Willigenburg is sinds 1992 lid van de Medisch Ethische Commissie van het Wilhelmina Kinderziekenhuis in Utrecht. Verder coördineert hij het aandachtsgebied 'Ethiek van de Gezondheidszorg' van de Landelijke Onderzoeksschool Ethiek. Hij verricht onder andere onderzoek op het terrein van gezondheidsethiek (patiëntenautonomie en beslissingen over leven en dood in de neonatologie), keuzen in de zorg (allocatieproblematiek) en 'ethiek en beleid'. Behalve deze gebieden betreffen zijn publikaties vooral methoden van moreel redeneren en ethische theorievorming.

Als bijzonder hoogleraar 'Ethische aspecten van de gezondheidszorg, in relatie tot de humanistische levens- en wereldbeschouwing' zal Theo van Willigenburg zijn onderzoek op bovengenoemde terreinen voortzetten. Tevens zal hij als consulent binnen het Academisch Medisch Centrum te Amsterdam een bijdrage leveren aan het denken over concrete gezondheidsethische problemen. Voor meer informatie: André Hielkema, stichting Socrates, tel. 030-2392130.

Maak kennis met het Humanistisch Verbond

Vrijheid, rechtvaardigheid en respect voor menselijke waardigheid. Het Humanistisch Verbond draagt deze waarden uit door zich sterk te maken voor het recht op zelfbeschikking, voor gelijke behandeling, voor mensenrechten. Door het bevorderen van maatschappelijke discussies over medische ethiek, de vluchtelingenproblematiek en het consumptievraagstuk. Maar ook door bijvoorbeeld in ziekenhuizen en gevangenissen geestelijke verzorging te bieden.
Pasklare antwoorden heeft het Humanistisch Verbond niet, wel een inspirerende visie en kritische vragen. Hieronder drie mogelijkheden om kennis te maken met het Humanistisch Verbond.

Abonnee op de Humanist

Een jaarabonnement kost u slechts f 42,50. Hiervoor ontvangt u negen nummers per jaar, waaronder een dubbeldik themanummer (december/januari). Wilt u eerst kennismaken met de Humanist, dan is een proefabonnement ook mogelijk (3 nummers voor f 10,-). Voor een abonnement in het buitenland betaalt u f 67,50 per jaar.

Donateur van het Humanistisch Verbond

U bent al donateur van het Humanistisch Verbond voor f 35,- per jaar. Uw financiële bijdrage is van groot belang nu de overheid elk jaar minder subsidie verstrekt en andere inkomsten niet meer groeien. Als donateur ontvangt u tenminste twee keer per jaar informatie, waarbij één keer een nummer van de Humanist.

Lid van het Humanistisch Verbond

Met ingang van 1 januari 1996 bedraagt de minimumcontributie f 85,-; een hogere bijdrage is natuurlijk welkom! Leden met een minimum-inkomen betalen f 50,-. Jongeren tot 27 jaar betalen slechts f 35,- per jaar. Bij het lidmaatschap van het Humanistisch Verbond is de Humanist inbegrepen. Per lid kan één persoon op hetzelfde adres kiezen voor een gratis medelidmaatschap (zonder Humanist). Als u eerst meer informatie wilt, kan dat natuurlijk ook.

Wij hopen u als abonnee, donateur of lid te mogen begroeten!

Verras iemand met een cadeau-abonnement op de Humanist!

Kent u iemand die de Humanist graag zou willen lezen? En wilt u hem of haar een jaarabonnement van f 42,50 schenken? Vraag dan snel de kaart aan waarmee u familie, vriend(in), kennis of buur kunt opgeven. Op de kaart is ook ruimte voor een persoonlijke wens of boodschap aan de ontvanger van het cadeau. Eén telefoontje naar het Humanistisch Verbond is genoeg: 030-2392107.

De Humanist: een blad dat prikkelt tot nadenken en inspireert tot keuzes

Dit is het dubbeldikke vakantienummer van de Humanist, gelijk voor drie maanden. Dit nummer is de hele zomer verkrijgbaar in de kiosk. Begin september verschijnt het septembernummer. Kopij voor dit nummer moet uiterlijk 12 augustus in het bezit zijn van de redactie.

8 710206 204325 00

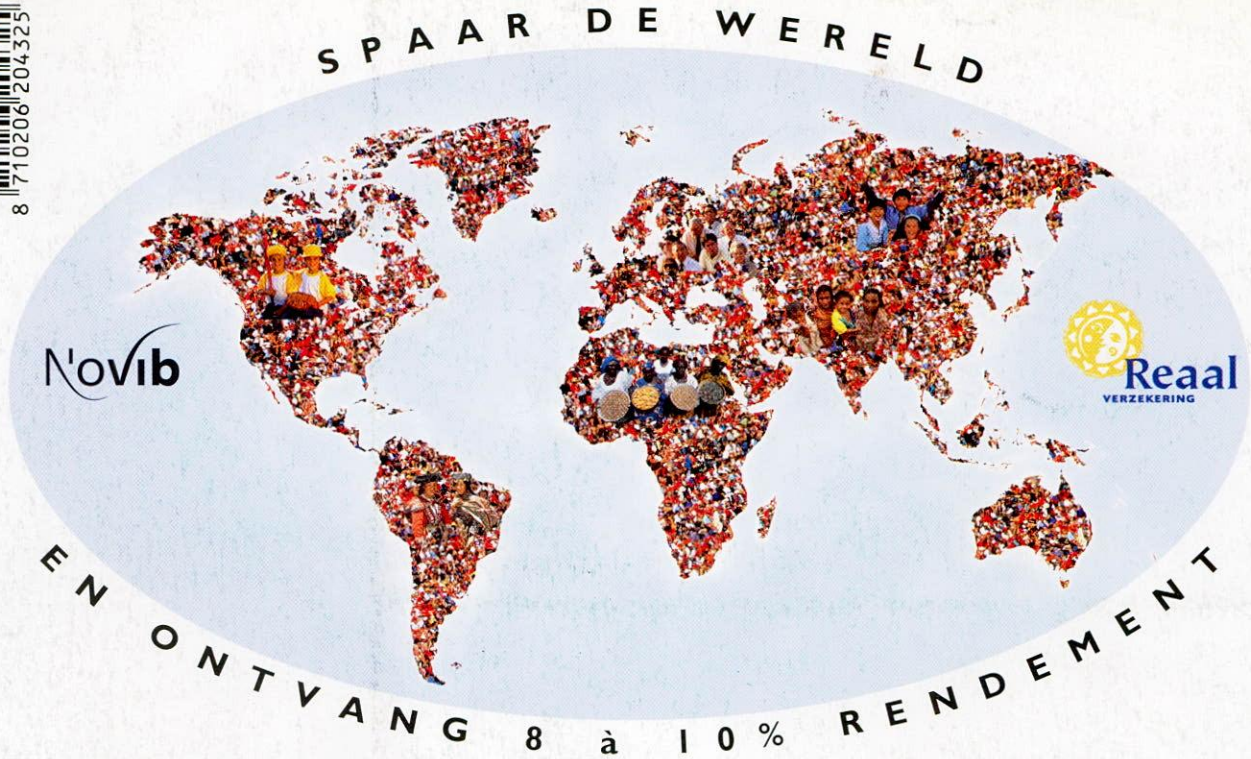

DE WERELDPARTNER POLIS VAN NOVIB EN REAAL

BEWUST SPAREN. De Wereldpartner Polis van Novib en Reaal is een nieuwe spaarverzekering waarmee u spaart voor een gezonde toekomst voor uzelf en de wereld: u vergaart in ten minste 15 jaar een stevig kapitaal dankzij een rendement van 8 à 10% èn uw geld wordt uitsluitend belegd in gerenommeerde bedrijven die rekening houden met onder meer het milieu en de mensenrechten.

EERLIJK SPAREN. Met de Wereldpartner Polis van Novib en Reaal weet u dus zeker dat uw geld uitsluitend een eerlijke winst oplevert. Bovendien komt een deel van uw inleg en eindkapitaal ten goede aan Novib. En daarmee steunt u de Novib Methode: mensen in de Derde Wereld helpen zichzelf te helpen. Overigens belegt de Reaal Groep al jarenlang in organisaties die ook oog hebben voor het milieu, de dierenbescherming en de Derde Wereld.

DOORDACHT SPAREN. Uw giften aan Novib via de Wereldpartner Polis zijn volledig fiscaal aftrekbaar. Daarbij kunt u extra voordelig sparen door de koppeling aan de spaarloonregeling van uw werkgever. Wàt u daarna ook voor toekomstplannen heeft, de Wereldpartner Polis maakt het met een maandelijkse inleg vanaf *f* 100 bereikbaar.

HOGE OPBRENGSTEN. In de volgende tabel leest u de verwachte opbrengsten voor de Derde Wereld en voor uzelf bij een startleeftijd van 35 jaar, een maandbetaling van *f* 125, een rendement van 10% en een belastingpercentage van 50%. Het belastingvoordeel is reeds bij het eindkapitaal voor uzelf opgeteld.

Verwachte opbrengst	*Voor de Derde Wereld*	*Voor uzelf*
na 30 jaar	*f* 24.796	*f* 154.559
na 25 jaar	*f* 16.914	*f* 93.180
na 20 jaar	*f* 11.442	*f* 54.696
na 15 jaar	*f* 7.475	*f* 30.504

Bedragen zijn gebaseerd op eerder gerealiseerde resultaten en bieden geen garantie voor de toekomst.

GRATIS OPBRENGSTBEREKENING. Wilt u mee weten over de Wereldpartner Polis van Novib en Reaal? Bel da gratis: **06 - 022 72 20.** Of verstuur onderstaande coupon volledi ingevuld. U ontvangt dan vrijblijvend de uitgebreide informatie brochure en een persoonlijke offerte.

JA, IK WIL MEER WETEN OVER DE WERELDPARTNER POLIS VAN NOVIB EN REAAL.

Stuur mij vrijblijvend de uitgebreide informatiebrochure met een persoonlijke offerte.

Naam/Voorl.: _____ M/V

Adres: _____

Postcode/Plaats: _____

Telefoon overdag: _____ 's avonds: _____

Geboortedatum: _____

Verstuur deze coupon in een ongefrankeerde envelop naar:
Wereldpartner Polis Novib/Reaal,
Antwoordnummer 2911, 3500 VM Utrecht.

HUV 06-'96